

Witalij BASZTANNYK¹
Julia LISNIEWSKAJA²

ИНТЕГРИРОВАННЫЕ СИСТЕМЫ ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ КАК ФЕНОМЕН СОВРЕМЕННОГО ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА

В статье анализируются особенности развития общественных отношений в сложных административных системах. На примере системы государственного управления показано формирование социального феномена – интегрированной системы публичного управления. Охарактеризованы качественные особенности такой системы в контексте общественных трансформаций. Подана авторская трактовка участия государства в современном демократическом процессе через рационализацию деятельности субъектов общественно-политической деятельности. Разработаны и систематизированы теоретические основы возникновения, становления и развития интегрированных систем публичного управления. На основе теории общественного выбора и концепта консенсусной демократии разработаны научные подходы формирования государственной политики. Использование зарубежного опыта позволило обобщить современные подходы к оптимизации моделей государственного управления.

Ключевые слова: государственное управление, публичное управление, интегрированная система публичного управления, общественные отношения, модели управления.

Современные проблемы трансформации общественных отношений в Украине, разработка новых механизмов реализации положений Конституции Украины, проведения административной реформы внесли и продолжают вносить существенные изменения в содержание государственно-управленческой деятельности. Именно поэтому на нынешнем этапе развития общества целью административно-правового регулирования является совершенствование форм и методов управленческой деятельности, установление и регламентация таких взаимоотношений граждан и государственных институтов, когда каждому человеку должно гарантироваться реальное соблюдение прав и свобод, а также эффективная защита прав и свобод в случаях их нарушений.

Целью данной статьи выступает анализ современного состояния системы общественных отношений в сфере публичного (государственного) управления и разработка на этой основе концептуальных основ интегрированной системы публичного управления. Проблемной сферой данного исследования выступает создание современных интегрированных систем управления, в пределах которых возможно сформировать рациональную модель публичного управления. Данное

¹Prof. dr Witalij Basztannyk, Dnipropetrowski Regionalny Instytut Zarządzania Państwowego Narodowej Akademii Zarządzania Państwowego przy Prezydencie Ukrainy.

²Doc. Julia Lisniewskaja, Dnipropetrowski Regionalny Instytut Zarządzania Państwowego Narodowej Akademii Zarządzania Państwowego przy Prezydencie Ukrainy.

исследование базируется на научных разработках Г.Атаманчука, В. Афанасьева, Л.Бальцеровича, К.Бельского, Ж.Бодуена, В.Воллес, К. Гаджиева, Ж.Зиллера, А.Моравчека, Н.Нагента, М.Паренти, Г.Райта и др.

Современное публичное администрирование предусматривает функционирование универсального организационно-правового механизма выявления, согласования и реализации общественных потребностей и интересов на основе использования различных правовых средств, формирования субъективных прав и обязанностей участников общественных процессов, перевод их связей и отношений в конкретные правоотношения. Поскольку достижение высокой эффективности и качества любого вида управленческой деятельности заключается в повышении эффективности и качества правового обеспечения такой деятельности, то именно публично-правовое нормирование поведения субъектов и объектов управления, которое осуществляется с помощью организационно-правового регулирования, способно обеспечить согласованность и целенаправленность их деятельности, ориентированной на удовлетворение общественных потребностей и интересов, которые объективно существуют на конкретном этапе общественного развития.

Все приведенные особенности современного публичного управления (в узком смысле – государственного управления) актуализировали необходимость введения понятия «интегрированная система публичного управления» как терминологического понятия. Понятие интегрированной системы публичного управления (ИСПУ) определяется через власть и властные полномочия. Впрочем, обобщенно, интегрированную систему публичного управления следует определить как систему общественного управления в рамках реализации государственных и самоуправляющихся административных полномочий в соответствии с Конституцией и законами Украины, которая способна адаптироваться к изменениям внешней среды и, соответственно, изменять (трансформировать) качественные характеристики элементов системы, а сам процесс адаптации изначально обеспечивает синергетический эффект. Следовательно, речь идет не о совершенно новом типе систем, а характеризует национальную надсистему управления, объединяющую деятельность органов власти различных уровней с необходимым уровнем административной гибкости, а их сочетание при этом обеспечивает управленческий результат. Значительные преимущества внедрения ИСПУ заключаются в возможности перехода к принципиально новому типу отношений без разрушения иерархических связей между уровнями управления.

В современных условиях модернизации парадигмы системы международных отношений и возрастания роли надгосударственных и региональных (в рамках национальных государств) уровней управленческой деятельности происходит формирование принципиально нового типа государственного управления как составляющей управления в системе надгосударственных интеграционных процессов. При этом рационализация государственного управления напрямую зависит от: формирования рациональной национальной концепции участия в надгосударственном интеграционном процессе, внедрения европейских принципов государственного управления; диверсификации управленческих полномочий по уровням принятия решений в контексте реализации принципа subsidiarity, наработки эффективной модели взаимодействия «государство - регион», совершенствования отраслевых механизмов интеграционной политики. Вместе с

тем, усовершенствование государственно-управленческой деятельности выступает реальным проявлением современного демократического общественного управления, а внедрение научно обоснованных управленческих моделей и технологий конституирования надгосударственного управления способствует инновационной направленности управления в пределах национального государства, является средством влияния на стабильность жизнедеятельности общества, обеспечивает соблюдение прав и свобод человека.

Для раскрытия сущности публичного управления в условиях рыночных отношений важно определить, как оказывается реальная возможность взаимодействия механизмов управления и самоуправления, их пропорциональное соотношение, имеют ли они преимущество над механизмами стихийного регулирования и стихийного саморегулирования. По нашему мнению, активное копирование западных моделей публичного управления в 2005-2009 гг только дезорганизовала общегосударственную систему принятия решений в Украине, все углубляются системные противоречия в управлении, бюрократизм стал нормой поведения государственных служащих. Все эти обстоятельства фактически свели на нет организационное единство государственного управления, повлекших потерю управляемости многими сферами общественной жизни и, прежде всего, экономикой.

Дезинтеграционные процессы в экономике и политической сфере оказались длительными и глубокими. Мировая экономика еще никогда не сталкивалась с такими специфическими экономическими, политическими и психологическими трудностями. При отсутствии глубокого понимания объективных экономических законов переходного периода процесс реформирования украинского общества начал терять определенные ориентиры. В течение предыдущих лет, и особенно, в 2005-2009 гг. руководящие звенья управления, не понимая или искажено применяя объективные законы социального управления, дискредитировали саму идею реформирования общества. Довольно часто ведущие политики ссылаются на опыт реформ стран Центральной и Восточной Европы, хотя во многих случаях такие реформы не всегда объективно отвечали национальным потребностям. По нашему мнению, основой стабилизации национального развития этих стран выступила концепция интеграционной идеологии как императива государственной политики, формированию своеобразной идеологии современного европейского государства. В основу такой идеологии была положена идея присоединения к европейскому интеграционному процессу.

Главной проблемой, вокруг которой идут основные научные дискуссии - это вопрос влияния новой международной экономической системы, которая формируется под влиянием процессов глобальной и региональной интеграции на политический и экономический суверенитет отдельных государств. Подобное влияние выражается в значительном сокращении сферы компетенций национальных органов власти при принятии решений экономического, социально-культурного и политического характера. Современная миссия государства, как основного глобального актора, заключается в смещении акцентов экономической деятельности в сторону передачи отдельных полномочий на региональный, локальный или транснациональный уровне. Национальные государства сегодня остаются основными субъектами региональных интеграционных союзов. Играв роль основных субъектов внутринациональной экономической политики

государства координируют ее направления, которые касаются общих блочных интересов. Вместе с тем, без участия государств невозможно участие в международных экономических организациях.

Одной из главных политических и юридических условий существования государства как территориальной организации населения является ее суверенитет. Суверенитет означает, что юрисдикция государства распространяется на всю территорию и на всех людей, проживающих на этой территории. Суверенное государство имеет право устанавливать связи с другими государствами, защищать и реализовывать свои интересы. Общественно-политические преобразования в Украине, основой которых выступили кардинальные демократические изменения в 2010 г. - формирование демократических основ государственного управления, европейский стиль политического руководства - определили европейскую направленность национального развития, прагматизм внешней политики Украины, фундаментальные сдвиги в национальном сознании. Характер, структура, формы и особенности взаимоотношений в ИСПУ реально отражают цели субъектов общественного взаимодействия, стремление к изменениям, систему связей, тенденции поведения, обеспечивающих определенность, последовательность и преемственность государственно-политического курса, инновационный характер государственно-управленческих решений. Сейчас реализация принципа публичности в системе «человек - общество - государство (власть)» возможна путем общественно-политического партнерства, оптимальным результатом которого выступает развитие национального государства на основе консенсусной демократии. Именно поэтому важным направлением выступает исследование эффективных механизмов общественного управления, направлений формирования ИСПУ и институционализация консенсусной демократии как основы публичного управления.

В результате системных изменений во внутренней и внешней политике Украины, состоявшихся в начале 90-х годов XX века, ранее созданная система государственного управления стала малоэффективной, в частности, оказалась несовершенной в плане организационного построения органов государственной власти. Таким образом, объективной необходимостью выхода из указанного трансформационного кризиса, обеспечения устойчивого развития государства и реформирования правовой системы государства оказалась необходимость осуществления административной реформы в Украине, без полноценного проведения которой невозможно системное и результативное проведение других реформ, прежде всего экономических и социальных. Именно поэтому в современных условиях в Украине актуализируется наработка принципов конституирования ИСПУ, предусматривающей на первом этапе разработку методологии исследования существующих управленческих систем на уровне национальных государств Европы, систематизацию принципов деятельности в таких системах, определение особенностей прямых и обратных связей в таких системах и отношения с надсистемы в смысле глобализации управления и т.д.. В многочисленных трудах ведущих отечественных ученых, посвященных проблематике государственного управления, исследованы отдельные самостоятельные составляющие общей проблемы построения совершенной ИСПУ, базирующейся на общепризнанных принципах демократии, реализованная в пределах и способом, который обеспечивает реализацию общепризнанных прав и

свобод человека, соответствует устоявшимся традициям управления, структурирована глобальную систему через консенсусный механизм.

Считаем, что в современных условиях усиление влияния наднациональных механизмов регулирования социально-экономических и политических отношений формирования эффективных стратегий развития украинского государства, регионов и отдельных отраслей возможно при условии адаптации международного опыта оптимизации государственного регулирования и целевого программирования развития отраслей экономики как составляющих общенационального политического курса на интеграцию в Европейский Союз. Важно подчеркнуть, что государственное управление как базовая составляющая ИСПУ выступает в современных условиях как целенаправленное организующее и регулирующее воздействие государства (через систему органов власти и должностных лиц) на общественные процессы и деятельность людей³. Реформирование всей сферы государственного управления должна базироваться на общих принципах ИСПУ, прежде всего, демократизации государственно-управленческих отношений в соответствии с принципами разделения властей, открытости, подконтрольности обществу, при условии общественного взаимодействия как результата согласования интересов общественных групп.

Собственно, сущность формирования ИСПУ объясняется активизацией проведения в любом национальном государстве административной реформы, которая должна определить направления изменений во всех сферах деятельности органов власти, инициировать разработку эффективного и оптимального (в широком смысле) управленческого механизма. На данном историческом этапе с целью достижения уровня европейской демократии Украине нужна сильная административная структура, администрация нового уровня. Именно такая администрация сможет построить в обществе механизм консенсуса для решения как внутривластных, так и внешнеполитических проблем, обеспечения демократических тенденций в украинской политике. Консенсусная демократия в концептуальном смысле представляет собой систему общественных отношений между структурами ИСПУ, структурированных по признаку властных полномочий и реального влияния на принятие управленческих решений. Собственно, консенсусный механизм в пределах ИСПУ является интеграцией субъектов политического процесса на основе консенсуса с целью наиболее эффективной реализации специфических функций субъектов ИСПУ, достижения стратегических целей, решения задач тактического характера, программирования развития общественно-политического процесса в государстве.

Считаем, что целесообразно определять три направления в обществе, по которым следует производить реформирования политической системы в Украине, и так же - реформирование государственного управления: интеграция общества, преодоление конфликтов, обеспечения общественной поддержки политических решений. Важно актуализировать такие общие тенденции европейского политического процесса как: централизация и децентрализация; политический

³ В. Баштанник, *Впровадження європейської інтеграційної технології в системі публічного управління у контексті майбутнього розширення ЄС* / В. Баштанник // Zarzadzanie i marketing. Zeszyty naukowe Politechniki Rzeszowskiej. – № 3. – 2009. – С. 35 – 47.

диалог и конфликтность; устойчивое развитие и кризис. В то же время, следует говорить о существовании европейской интегрированной системы публичного управления (ЕИСП), в пределах которой публичное управление формируется на наднациональном, национальном, региональном и локальном уровнях, при наличии вертикальных и горизонтальных взаимосвязей. Такая система характеризуется: структуризацией политических систем стран Европы; динамичным развитием политических институтов; правовой регламентацией институтов власти; гарантиями деятельности законодательной, исполнительной, исполнительной и судебной властей; опытом партийной демократии, «партийным плюрализмом», реализованы на всех уровнях управления через принцип субсидиарности.

Одновременно целостная картина становления и развития ИСПУ еще полностью не воспроизведена, в частности отсутствуют комплексные исследования влияния публичных институтов на эффективность государственно-управленческой деятельности на региональном уровне, а также процесса трансформации ИСПУ под влиянием ряда факторов: конституционно-правовых реформ национальных государств, глобализационных процессов и региональных интеграционных проявлений. Современное признание общества опирается на его понимание как формы совместного человеческого существования, жизнедеятельности, которая может регулироваться средствами как естественного происхождения, прежде всего физической силой и наличием материальных ресурсов, так и общественного, среди которых можно обозначить традиции, авторитет, субординацию, законы, а среди механизмов и средств регулирования следует признать власть. Время, внедрение постоянных каналов общественного диалога для согласования конфликта интересов общественных групп, как показывает исторический опыт, усиливает стабильность политических институтов национальных государств, способствует формированию базовых принципов гражданского общества и, собственно, способствует институционализации ИСПУ.

Проблема эффективности государственного управления как результата регионального сочетания политических и административных аспектов сохраняет свою актуальность из-за сочетания проблемных и малоисследованных сфер государственного управления в наднациональных интеграционных процессах:

- реформирование органов государственной власти (в контексте принципов административного реформирования институтов ЕС и стран-членов ЕС, в том числе и путем проведения тех реформ, которые были предусмотрены для стран-кандидатов процедурой членства в ЕС) и системы государственной службы (принятие новой законодательной базы);
- формирование новой интегративной региональной политики страны в контексте региональной политики ЕС, децентрализации управленческих отношений и развитие механизмов делегированного управления;
- развитие парламентской системы, реформирование национальной избирательной системы в соответствии с европейскими традициями консенсусной демократии;
- становление системы политических партий в Украине, развития общественных институтов управления;
- европейского демократического развития Украины в контексте курса на интеграцию в ЕС, внедрение европейских принципов государственного управления.

При этом отметим, что Ж.Зиллер считает, что различия между политической и административной составляющей разграничивают статус представителей власти, и речь фактически идет о различии между выборами на основе всеобщего голосования (демократическая легитимность) и назначениями (вторичная легитимность)⁴. Целесообразно добавить и комбинированный вариант - институт делегированных полномочий - как управленческих полномочий, предоставляемых от одних легитимных структур другим, что в итоге приводит к системной трансформации управления. При этом отметим, что определение управления как сознательного, организованного и регулирующего воздействия на собственную общественную и групповую жизнедеятельность осуществляется непосредственно или косвенно (через государство, партии, фирмы), и в свою очередь позволяет детерминировать политико-административный фактор государственного управления как целенаправленный, организационный, системное влияние государства на жизнедеятельность общества.

При исследовании интегрированной системы публичного управления (ИСПУ) следует выделить два подхода к ее структуре: во-первых, анализ взаимодействия в рамках «субъект управления (государство) - взаимоотношения (прямые и обратные связи) - общественная система», во-вторых, анализ системы «субъект управления - воздействие - объект управления». Определенным интегрированным проявлением политической и административной составляющей государственного управления в наднациональных интеграционных процессах является феномен политической деятельности, что является проявлением представительной и непосредственной демократии

Развитие ИСПУ происходит в сложных условиях административно-политического реформирования в Украине, обусловленного рядом факторов. Это, во-первых, существенная потеря кадрового потенциала государственной службы через объективные (возрастной ценз) и субъективные (политическая лояльность) факторы, при этом возникает проблема преемственности в управлении практически на всех уровнях. Во-вторых, уменьшение компетентности и моральных качеств государственных служащих. В-третьих, сохранение коррупционных проявлений на государственной службе, потеря мотивации. В-четвертых, формирование управленческой системы имеет тенденции к автономизации в обществе, навязывании обществу стереотипов управления с помощью административного ресурса, минимизации общественного контроля за деятельностью органов власти. В-пятых, политическая и административная реформы, происходящие с середины 90-х гг XX века, не решили проблему адаптации бюрократии к демократическим преобразованиям, что нашло свое проявление в отсутствии комплекса стратегических национальных приоритетов, заявленных институтами власти в Украине.

Именно поэтому эффективность государственного управления и качество публичных услуг в Украине находятся на одном уровне со странами, намного уступают ей по уровню экономического развития и качества человеческого потенциала. Рациональным решением является системный анализ и эффективное

⁴ Ж. Зілдер, *Політико-адміністративні системи країн ЄС* : монографія /Жак Зілдер; [пер.з фр. В.Ховхун]. –К.: Основи, 1996.–420с.

внедрение положительных практик государственного управления и функционирования государственной службы в европейских странах. Это даст возможность определить, какие из имеющихся вариантов реформирования, и в какой степени могут быть использованы в нынешних условиях перманентных реформ, а также, по возможности, учесть допущенные в этих странах просчеты и избежать их.

Сравнение отечественных реалий с зарубежным опытом позволит лучше понять логику эволюции национальной модели административной реформы и определить пути ее обновления и внедрения. Успешная административная реформа требует в качестве условия фундаментальной модернизации публичного управления глубинную трансформацию политической системы на основе открытости и реальной состязательности. Для этого следует выявить наиболее эффективные и релевантные в условиях Украины теории и концепции реформирования государственной службы, практический опыт реформ государственного управления и государственной службы, определить результаты и перспективы дальнейшей административной реформы. Административная реформа при этом носит преимущественно не административный, а политико-административный характер. Именно достижение общественного консенсуса относительно целей и способов реформирования административной системы могло бы стать важным условием успешной реализации системных реформ в Украине как европейского государства.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Баштанник В. *Впровадження європейської інтеграційної технології в системі публічного управління у контексті майбутнього розширення ЄС* / В. Баштанник // Zarzadzanie i marketing. Zeszyty naukowe Politechniki Rzeszowskiej. – № 3. – 2009. – С. 35 – 47.
- [2] Зіллер Ж. *Політико-адміністративні системи країн ЄС: монографія* / Жак Зіллер; [пер. з фр. В. Ховхун]. – К.: Основи, 1996. – 420 с.

ZINTEGROWANE SYSTEMY ADMINISTRACJI PUBLICZNEJ JAKO FENOMEN WSPÓLCZESNEGO PROCESU DEMOKRATYCZNEGO

W artykule przeanalizowano osobliwości rozwoju stosunków społecznych w złożonych systemach administracyjnych. Na przykładzie systemu administracji publicznej pokazano powstawanie fenomenu społecznego - zintegrowanego systemu administracji publicznej. Scharakteryzowano osobliwości jakościowe tego systemu w kontekście społecznych transformacji. Proponuje się autorskie traktowanie udziału państwa we współczesnym demokratycznym procesie poprzez racjonalizację działalności podmiotów społeczno-politycznych. Opracowano i usystematyzowano teoretyczne podstawy powstania, kształtowania i rozwoju zintegrowanych systemów administracji publicznej. Na podstawie teorii wyboru publicznego i konceptu demokracji konsensusu opracowano naukowe podejścia do kształtowania polityki państwa. Korzystanie z doświadczeń zagranicznych pozwoliło na uogólnienie współczesnych metod optymalizacji modeli zarządzania państwem.

Kluczowe słowa: zarządzanie państwem, administracja publiczna, zintegrowany system administracji publicznej, stosunki społeczne, modele zarządzania.

THE INTEGRATED SYSTEMS OF PUBLIC ADMINISTRATION AS A PHENOMENON OF THE MODERN DEMOCRATIC PROCESS

The features of the development of public relations in complex administrative systems are analyzed in the article. On the example of the public administration system it was shown the formation of a social phenomenon - an integrated system of public administration. There were characterized the qualitative features of the system in the context of social transformations are characterized. It was featured the author's treatment of the state's participation in the modern democratic process through streamlining the activity of social and political activities. The theoretical bases of formation and development of integrated systems of public administration are developed and systematized. On the basis of public choice theory and the concept of consensus democracy there were developed scientific methods of public policy. The use of foreign experience will summarize the current approaches to the optimization models of government.

Keywords: state administration, public administration, integrated system of public administration, public relations, management model.

DOI:10.7862/rz.2012.einh.1

Jacek BEDNARZ¹
Stanisław GEDEK²

PŁYNNOŚĆ JAKO CZYNNIK RYZYKA NA RYNKU KAPITAŁOWYM

W opracowaniu przedstawiono modelowe ujęcie płynności jako czynnika ryzyka w warunkach rynku kapitałowego. W przedstawionej analizie wykazano, że uwzględnianie egzogenicznej płynności rynku jako elementu ryzyka w wypadku instytucjonalnie zarządzanych portfeli aktywów ma nie tylko charakter behawioralny. Wykazano również, że całkowita użyteczność portfela zależy od preferencji inwestora względem ryzyka płynności.

Słowa kluczowe: czynnik ryzyka, rynek kapitałowy.

1. WPROWADZENIE

W kręgach inwestorów instytucjonalnych płynność postrzega się jako ważne, jeśli nie najważniejsze kryterium oceny jakości rynku aktywów finansowych. Stan rynku, obserwacja jego zachowania, zawieranych transakcji i właśnie płynności są przedmiotem obiektywnej wymiany poglądów wśród niekiedy konkurujących między sobą uczestników rynku. Z kolei organizatorzy regulowanych rynków giełdowych dokładają wszelkich starań, aby zapewnić odpowiedni poziom płynności. Z jednej strony płynny rynek jest rynkiem atrakcyjnym dla dużej liczby inwestorów. Z drugiej jednak brak płynności rynku uniemożliwia efektywną alokację kapitału. Podstawowym i bezpośrednim argumentem o charakterze ekonomicznym, podkreślającym znaczenie płynności rynku kapitałowego, jest zależność między płynnością a realizowaną w warunkach danego rynku stopą zwrotu z inwestycji w papiery wartościowe. Wskazany argument bazuje na obserwacji, że inwestorzy w swoich decyzjach o zakupie papierów wartościowych uwzględniają wszystkie koszty transakcyjne. Te zaś są tym wyższe, im niższy jest poziom płynności. W konsekwencji mniejsza jest ich skłonność do zakupu mniej płynnych instrumentów finansowych. Innymi słowy, zajmując pozycję w mniej płynnych papierach wartościowych, oczekują wyższej stopy zwrotu.

Celem niniejszego opracowanie jest próba w pewnej mierze „behawioralnego” spojrzenia na płynność rynku aktywów finansowych jako na czynnik warunkujący właściwe ramy funkcjonalne dla prowadzenia działalności inwestycyjnej przy uwzględnieniu zróżnicowanych preferencji inwestorów względem ryzyka w ujęciu klasycznym, to jest wahań stóp zwrotu, a także wąsko rozumianego ryzyka płynności.

2. PŁYNNOŚĆ RYNKU KAPITAŁOWEGO

Pojęcie płynności rynku można rozpatrywać w wielu aspektach. Według Bernsteina³ rynek określa się jako płynny, jeżeli można szybko zrealizować dowolnej wielkości

¹ Dr Jacek Bednarz, Instytut Ekonomii, Wydział Nauk Społecznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski.

² Dr hab. inż. Stanisław Gędek prof. PRz, Katedra Ekonomii, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska.

zlecenia kupna lub sprzedaży papierów wartościowych, a ich realizacja tylko w minimalnym stopniu, jeżeli w ogóle, wpływa na aktualny kurs. Jako niezbędne atrybuty takiego rynku wymienia się jego głębokość, szerokość oraz „siłę odnowy”. Rynek jest głęboki, jeżeli w arkuszu zleceń po obu stronach znajduje się duża liczba zleceń po kursie bliskim aktualnej ceny rynkowej. Rynek jest szeroki, jeżeli wartość tych zleceń jest duża. O „sile odnowy” rynku można natomiast mówić wtedy, jeżeli odchylenia od kursu równowagi prowadzą do złożenia nowych zleceń, których realizacja powoduje powrót kursu do jego wartości równowagi⁴.

Definicja ta obejmuje aspekt czasowy, kosztowy oraz ilościowy. Pomiedzy aspektami czasowym i kosztowym istnieje zależność o charakterze ekonomicznym. Przy odpowiedniej korekcie cenowej, to znaczy ustępstwie jednej ze stron, najprawdopodobniej szybko dojdzie do zawarcia transakcji. Wskazana zależność w praktyce uniemożliwia dokonanie pomiaru i oceny płynności rynku za pomocą pojedynczej miary. W pracach naukowych są z reguły podnoszone poszczególne aspekty płynności, przy czym najczęściej w tych dyskusjach jest omawiany aspekt kosztowy.⁵

Aspekt kosztowy, choć wydaje się dominujący z punktu widzenia praktycznego wykorzystania informacji o stanie rynku, w niedostateczny sposób pozwala wyjaśnić ryzyko płynności. Jeżeli wziąć pod uwagę tylko aspekt kosztowy, to ryzyko płynności należy postrzegać jako tym większe, im większe ustępstwa cenowe musiałyby poczynić jedna ze stron, chcąc doprowadzić do zawarcia transakcji. W myśl tych rozważań ryzyko płynności, na jakie jest „narażony” inwestor, oznacza dla niego sytuację decyzyjną, w której stwierdzi on, że w celu zawarcia transakcji jest zmuszony ponieść większe koszty niż w innym czasie lub na innym rynku. Takie postrzeganie ryzyka płynności nie obejmuje jednak aspektu ilościowego. Mimo nawet znacznych kosztów inwestor może otworzyć lub zamknąć swoją pozycję.

Uwzględnienie aspektu ilościowego zmusza do nieco odmiennego spojrzenia na ryzyko płynności rynku kapitałowego. Zarządzający portfelami instrumentów finansowych ryzyko płynności o znacznej wartości odnoszą do sytuacji, kiedy ich zdolność kupna lub sprzedaży papierów wartościowych jest ograniczona lub „zredukowana do zera”. W sytuacjach ekstremalnych ryzyko płynności jest równoznaczne z brakiem płynności na rynku, co może prowadzić do zaniku rynku i jego funkcji. Obserwacja ta może być trudna do zaakceptowania dla „tradycjonalistów”, którzy ekonomicznej funkcji rynku upatrują w tym, że przy istniejącej cenie równowagi można zawierać wzajemne transakcje kupna i sprzedaży o dowolnym wolumenie. Niezdolność do zawarcia transakcji ze względu na brak płynności rynku należy uznać za formę „niekompletności” rynku. Ta „niekompletność” naraża inwestora na dodatkowe ryzyko, którego nie uwzględniano w modelach nowoczesnej teorii portfela⁶.

Właśnie w tym momencie uwidacznia się aspekt ilościowy płynności i jego szczególne znaczenie dla podmiotu zarządzającego portfelem aktywów znacznej wartości, tak

³ P. Bernstein, *Liquidity, Stock Markets, and Market Makers*, „Financial Management” 1987/6, s. 56–58.

⁴ A. Crockett, *Market liquidity and financial stability*, „Financial Stability Review” Banque de France 2008/11, s. 14.

⁵ Przegląd kierunków badań oraz dyskusję naukową na temat konstrukcji miary jednoznacznie opisującej płynność rynku przedstawia między innymi Kempf. Por. A. Kempf, *Was messen Liquiditätsmaße?*, „Die Betriebswirtschaft” 1998/58, s. 299–311.

⁶ F. Longstaff, *Optimal Portfolio Choice and the Valuation of Illiquid Securities*, „Review of Financial Studies” 2001/14, s. 407–408.

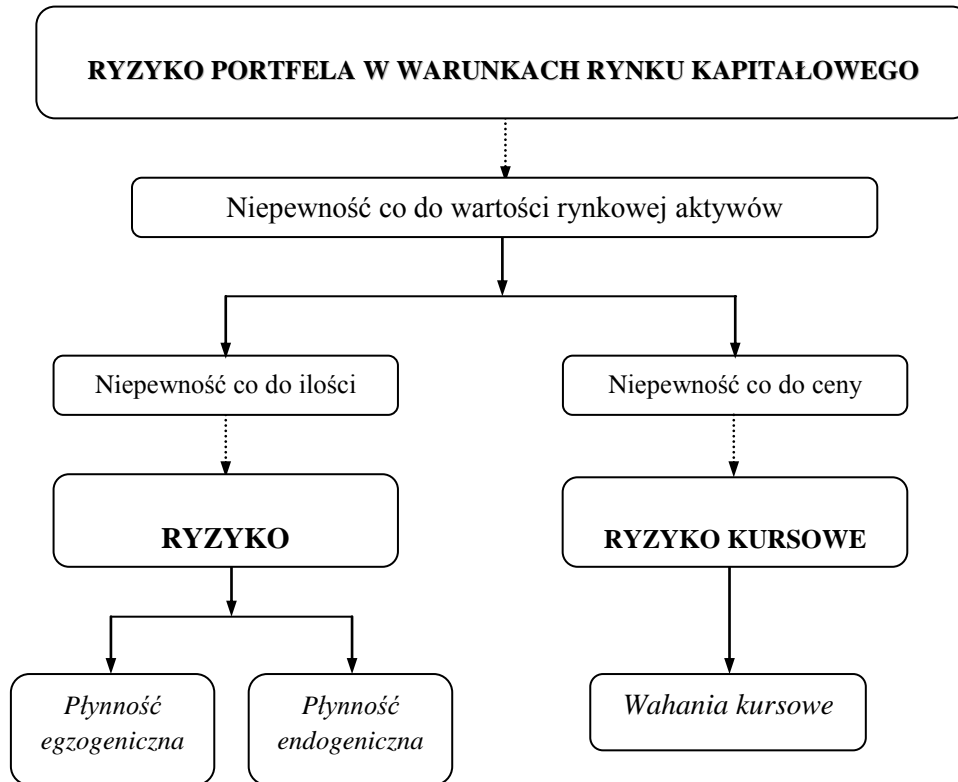
zwanego inwestora instytucjonalnego. W zmiennych warunkach rynku zarządzający portfelem w swoich decyzjach stale musi uwzględniać koszty prowadzonych operacji oraz wszystkie uwarunkowania o charakterze transakcyjnym. Oprócz ryzyka inwestycji i oczekiwanej stopy zwrotu również płynność rynku staje się dla inwestora instytucjonalnego kolejnym ważnym kryterium, którym kieruje się w konstrukcji i modyfikacji zarządzanego przez siebie portfela aktywów. Ryzyko, rentowność oraz płynność stanowią zarazem cechy konstytuujące użyteczność portfela aktywów zarządzanego przez inwestora instytucjonalnego.

Od momentu sformułowania modelu Markowitza w nowoczesnej teorii portfela nakazuje się analizować decyzje inwestycyjne za pomocą kryterium dochód–ryzyko, które stosuje się zarówno do całych portfeli, jak i do pojedynczych papierów wartościowych. Jednostka podejmująca decyzje inwestycyjne staje wobec niepewności co do wartości rynkowej posiadanych aktywów. Jej subiektywnie odbierana niepewność jest tym większa, im większe są wahania wartości rynkowej papierów wartościowych, wynikające ze zmiany poziomu cen i ruchów rynku. Ruchy rynku oraz zmiany poziomu cen stanowią główny przedmiot analizy ryzyka. Dlatego też punktem wyjścia indywidualnej analizy oraz wszelkich prób kwantyfikacji ryzyka rynkowego jest rozkład zmian wartości portfela aktywów, wynikających z rozkładu stóp zwrotu wchodzących w jego skład papierów wartościowych.

Taki obraz ryzyka bazuje na modelowych założeniach, w myśl których w warunkach rynku nie ma trudności z ustaleniem akceptowanej przez wszystkich jego uczestników ceny równowagi. Jednak w klasycznym ujęciu teorii ekonomii cena równowagi oznacza również ilościowe dostosowanie popytu i podaży. Na niektórych rynkach może występować element niedostosowania ilościowego. Inwestorzy szczególnie odczuwają niedostosowanie ilościowe rynku, w sytuacji gdy chcą dokonać szybkiego zamknięcia zajmowanej pozycji lub gdy nastąpił ruch rynku w przeciwnym kierunku. Realizując zlecenie, ponoszą więc dodatkowy koszt z tytułu zamiany posiadanych aktywów na gotówkę.

W obydwu przypadkach realizacja zlecenia kosztuje ich znacznie więcej niż wynikałoby to z poziomu rynkowej ceny równowagi. Jednostkowy koszt będzie tym wyższy, im mniejsza jest płynność rynku. Odczuwaną przez zarządzającego otwartym funduszem inwestycyjnym niepewność co do wartości rynkowej posiadanych aktywów należy postrzegać w dwóch jej aspektach. Składają się na nią niepewność co do rynkowych stóp zwrotu oraz niepewność ze względu na ryzyko płynności. Wahania rynkowych stóp zwrotu są obrazem „modelowej” postaci ryzyka rynkowego, to jest wynikającej z nowoczesnej teorii portfela. Ryzyko płynności bezpośrednio wynika z niepewności co do wysokości kosztów zamknięcia pozycji przez inwestora. Taksonomię ryzyka portfela papierów wartościowych w warunkach rynku kapitałowego przedstawiono na rysunku 1.

Rys. 1. Taksonomia rynkowego ryzyka portfela papierów wartościowych

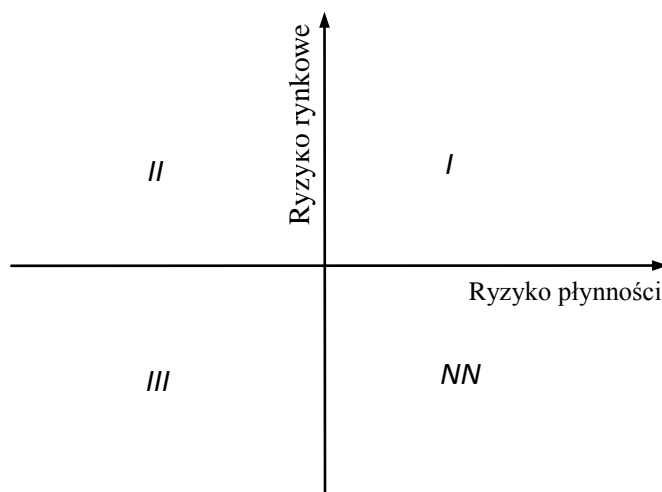

Źródło: opracowanie własne

Rozróżnienie „modelowego” ryzyka rynkowego, wynikającego z wahań kursowych poszczególnych papierów wartościowych, od ryzyka płynności ma istotne znaczenie dla osoby podejmującej decyzje inwestycyjne. Za pomocą obydwu kategorii dla każdego inwestora osobno można sporządzić jego „topograficzną mapę rynku kapitałowego”, którą przedstawiono na rysunku 2.

Na „mapie topograficznej” zaznaczono cztery strefy. W strefie I mamy do czynienia jednocześnie z wysokim ryzykiem płynności oraz wysokim ryzykiem rynku. Znajdujący się w tej strefie inwestor może mieć kłopoty z zamknięciem swojej pozycji, jednak „modelowa” premia za ryzyko może być wystarczającą nagrodą za podjęcie w tej strefie działań inwestycyjnych. W strefie II inwestor nie ma kłopotów z zamknięciem pozycji. Przy niskim ryzyku płynności nadal musi uważać na wysokie ryzyko rynku, choć i tu czeka go „modelowa” premia. Strefę III można nazwać strefą bezpieczeństwa. Małe wahania kursów papierów wartościowych oraz łatwość zamknięcia pozycji powodują, że w tej strefie inwestor, zwłaszcza ten zarządzający dużym portfelem, czuje się niezagrażony w swojej pozycji płynności.

Rys. 2. „Topograficzna mapa rynku kapitałowego”

Źródło: opracowanie własne

Na „mapie” zaznaczono jeszcze jedną strefę. W strefie NN nie można osiągnąć wysokiej „modelowej” premii za ryzyko. Należy ją uznać za nieatrakcyjną, a pod względem płynności również niebezpieczną, zwłaszcza dla inwestora zarządzającego portfelem znacznej wartości. Trudno tam otworzyć i zamknąć pozycję, a na dodatek wahania kursów są niewielkie. Nieatrakcyjność strefy NN powoduje, że inwestor instytucjonalny najprawdopodobniej będzie ją omijał i praktycznie ignorował. Ignorowanie tej strefy może zostać przerwane z dwóch powodów. Do inwestora mogą dotrzeć informacje o wysokich zyskach zrealizowanych w strefie NN przez jednego z konkurentów lub też o wielkiej i trwałej podaży papierów wartościowych. W każdym ze wskazanych przypadków inwestor „przyłączy” odpowiedni fragment strefy NN do strefy III, ze względu na płynność rynku, lub do strefy I, ze względu na wysokość możliwej do osiągnięcia „modelowej” premii za ryzyko.

„Topograficzna mapa rynku kapitałowego” w uproszczony sposób przedstawia zależności między wielkością rynku a wielkością indywidualnej pozycji inwestycyjnej uczestnika danego rynku. Mimo uproszczonego charakteru może być przydatnym „narzędziem nawigacji”. Klasyczna wędrówka inwestora rozpoczyna się w strefie III. Poruszanie się najpierw wzdłuż osi ryzyka rynku oznacza zmianę rynku. Działalność inwestycyjna w strefie II zwiększa szansę i ryzyko osiągnięcia większych zysków. Przekroczenie osi ryzyka rynku na wysokości jej przecięcia z osią ryzyka płynności oznacza wejście do strefy I. Poruszanie się zgodnie z „mapą” wzdłuż osi ryzyka płynności można osiągnąć na dwa sposoby. Pierwszy z nich to zmiana rynku, na którym prowadzi się działalność inwestycyjną. Drugi wiąże się z powiększeniem wielkości dotychczasowej indywidualnej pozycji inwestora. W pierwszym przypadku mamy do czynienia ze zwiększeniem ryzyka płynności egzogenicznej, w drugim natomiast zwiększamy ryzyko płynności endogenicznej.

Ryzyko płynności egzogenicznej bezpośrednio wynika z charakteru danego rynku i jest wspólne dla wszystkich uczestników. Rynek akcji spółek giełdowych o największej kapitalizacji giełdowej charakteryzuje się zazwyczaj małą różnicą między najlepszymi ofertami kupna i sprzedaży, stabilnym i wysokim poziomem obrotów. Jest więc głęboki, szeroki, ma również siłę odnowy. Koszty zamiany papierów wartościowych na gotówkę są niewielkie. Dla zleceń mniejszych niż „szerokość” rynku całkowity koszt płynności jest równy różnicy między ofertą kupna i sprzedaży pomnożonej przez liczbę sztuk papierów wartościowych objętych zleceniem. Rynek dla spółek o niskiej kapitalizacji giełdowej charakteryzuje się wysoką chwiejnością obrotów, wielkości zleceń oraz różnicy między najlepszą ofertą kupna i sprzedaży. Wysokie ryzyko egzogeniczne może również występować na rynku instrumentów pochodnych.

3. MODELOWANIE PŁYNNOCI JAKO CZYNNIKA RYZYKA W DZIAŁALNOŚCI INWESTYCYJNEJ

Określenie płynności egzogenicznej oraz monitorowanie indywidualnej płynności endogenicznej dla każdej pozycji aktywów jest elementem realizacji zadań każdego podmiotu zarządzającego portfelem papierów wartościowych w zakresie konstrukcji i budowy, a także rewizji i dostosowania składu portfela. W decyzjach inwestycyjnych płynność można postrzegać jako czynnik „behawioralny”. Łatwość otwarcia, a przede wszystkim zamknięcia indywidualnej pozycji staje się kryterium postępowania podmiotu decyzyjnego. Tym samym płynność, a raczej jej ryzyko, staje się brany bacznie pod uwagę czynnikiem ryzyka inwestycji. Oczywiście jest, że przedmiotem szczególnej troski zarządzającego portfelem papierów wartościowych są rentowność i ryzyko inwestycji. Płynność portfela jest dla niego przede wszystkim wielkością endogeniczną, rozumianą jako wielkość aktywów konieczna do upłynnienia w celu zaspokojenia zobowiązań. Zarządzający zwraca jednak uwagę na egzogeniczne ryzyko płynności rynku, w którego warunkach przeprowadza operacje, ponieważ płynność egzogeniczna może wpływać na płynność endogeniczną zarządzanego portfela. Płynność endogeniczna jest więc również, choć tylko pośrednio, jednym z wyznaczników użyteczności zarządzanego portfela aktywów.

Całkowita użyteczność portfela aktywów finansowych zależy od jego płynności, rentowności i ryzyka. Tak rozumianą użyteczność można przedstawić jako

$$U = U(\sigma, \Psi, R) \quad (1)$$

gdzie:

U – całkowita użyteczność,

σ – płynność,

Ψ – ryzyko,

R – rentowność (dochód)⁷.

Przy ustalonym poziomie płynności, wybranym na przykład z punktu widzenia utrzymania bieżącej działalności operacyjnej funduszu

⁷ Do oznaczenia ryzyka w prezentowanym modelu będzie używana wielka litera psi Ψ . W odróżnieniu od małej litery sigma σ , stosowanie wielkiej litery psi nie odnosi się bezpośrednio do wariancji lub odchylenia standardowego jako miar ryzyka. Por. F. Allen, D. Gale, *Limited Market Participation and Volatility of Asset Prices*, „American Economic Review” 1994/84, s. 933–934.

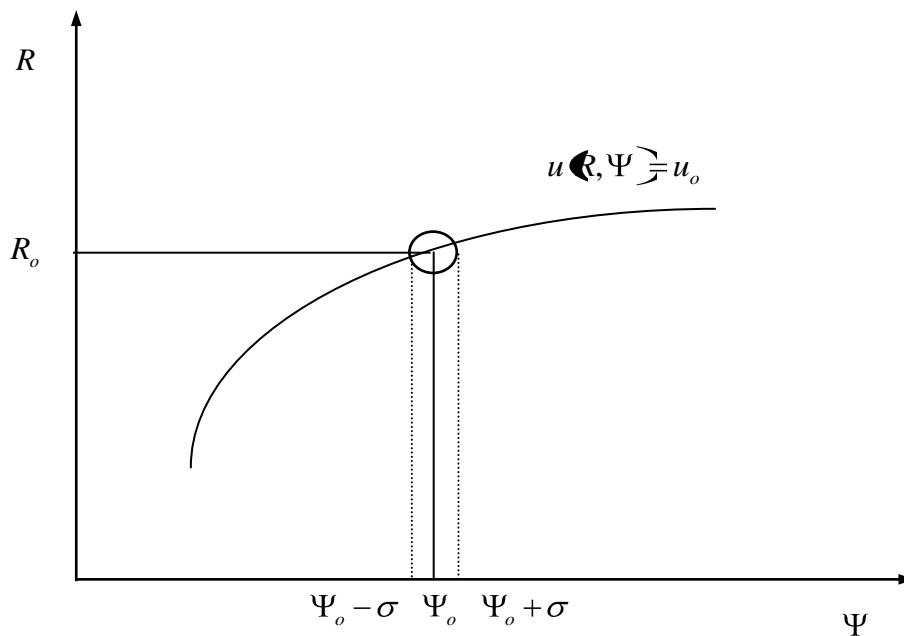
$$L = \bar{L} \quad (2)$$

funkcja (1) sprowadza się do funkcji ryzyka i dochodu:

$$u = u(\Psi, R) \equiv U(\Psi, R) \quad (3)$$

Na rysunku 3 zilustrowano przykładowy przebieg warstwy funkcji użyteczności.

Rys. 3. Przykładowy przebieg warstwy funkcji użyteczności

Źródło: opracowanie własne

Warstwa odpowiadająca optymalnej wartości użyteczności u_0 jest określana warunkiem

$$u(\Psi, R) = u_0 \quad (4)$$

Z warunku (4) wynika, że warstwa funkcji użyteczności jest zbiorem punktów (Ψ, R) , dla których użyteczność jest dokładnie równa użyteczności optymalnej u_0 . Na podstawie twierdzenia o funkcji uwikłanej, przy odpowiednich założeniach, dochód można przedstawić jako funkcję ryzyka. Mianowicie funkcja $F(\Psi, R)$ jest ciągła wraz z pochodnymi do rzędu pierwszego włącznie w pewnym otoczeniu punktu $P_0(\Psi_0, R_0)$. Ponadto:

$$F(\Psi_o, R_o) = 0 \quad (5)$$

oraz

$$\frac{\partial F(\Psi_o, R_o)}{\partial R} \neq 0. \quad (6)$$

Wtedy istnieje dokładnie jedna funkcja ciągła uwikłana

$$r = f(\Psi) \quad (7)$$

określona w pewnym przedziale $(\Psi_o - \sigma, \Psi_o + \sigma)$ za pomocą równania:

$$F(\Psi, R) = 0, \quad (8)$$

spełniająca warunek:

$$f(\Psi_o) = R_o \quad (9)$$

i posiadająca w tym punkcie ciągłą pochodną

$$r' = - \frac{\frac{\partial F(\Psi, f(\Psi))}{\partial \Psi}}{\frac{\partial F(\Psi, f(\Psi))}{\partial R}} = - \frac{F_\Psi(\Psi, f(\Psi))}{F_R(\Psi, f(\Psi))} \quad (10)$$

We wzorze (4.8) przyjmujemy, że $F(\Psi, R) = u(\Psi, R) - u_o$. Skoro punkt (Ψ, R) leży na warstwie użyteczności odpowiadającej u_o , to jest spełniony warunek

$$F(\Psi_o, R_o) = u(\Psi_o, R_o) - u_o = 0,$$

czyli jest spełnione założenie dane równaniem (5). Pochodna cząstkowa dana we wzorze (6) jest równa

$$\frac{\partial F(\Psi_o, R_o)}{\partial R} = \frac{\partial u(\Psi_o, R_o)}{\partial R}$$

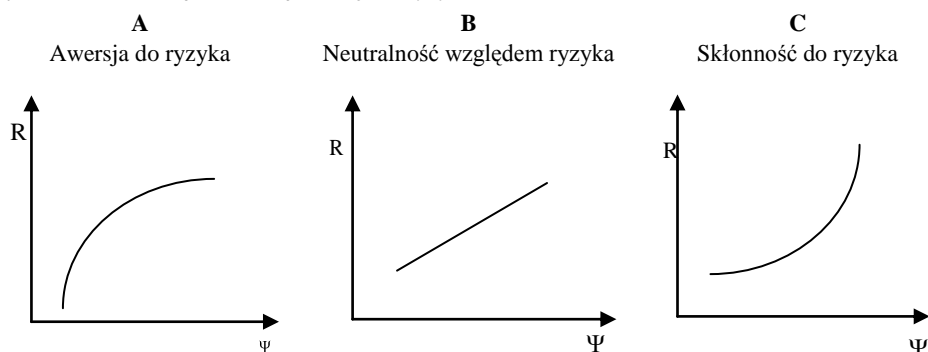
i z założenia jest dodatnia, dzięki czemu jest spełniony również warunek (6).

Na podstawie dotychczasowych ustaleń można stwierdzić, że użyteczność jest funkcją ciągłą wraz z pochodnymi w pewnym otoczeniu punktu (Ψ_0, R_0) . Dzięki temu są spełnione założenia twierdzenia o funkcji niejawnej⁸. Zgodnie z tymi rozważaniami istnieje więc w pewnym przedziale $(\Psi_0 - \sigma, \Psi_0 + \sigma)$ dokładnie jedna funkcja, dana równaniem (7), spełniająca warunki (8), (9) oraz (10). Funkcja ta wyraża dochód jako funkcję ryzyka.

Przyjmujemy mocniejsze założenie, że wszystkie funkcje są ciągłe wraz z pochodnymi do rzędu drugiego. Przyjmujemy, że funkcje mają następujące własności:

- 1) funkcja wyrażająca zależność dochodu od ryzyka, dana równaniem (7), jest ściśle monotonicznie rosnąca. Możliwe są trzy przypadki:
 - a) przy awersji do ryzyka funkcja jest wklęsła, czyli $f' > 0$ oraz $f'' < 0$. Wykres takiej funkcji ma kształt przedstawiony na rysunku 4A,
 - b) przy neutralności względem ryzyka przyjmuje się, że jest to funkcja liniowa, czyli $f' > 0$ oraz $f'' = 0$. Wykres takiej funkcji ma kształt przedstawiony na rysunku 4B,
 - c) przy skłonności względem ryzyka jest to funkcja wypukła, czyli $f' > 0$ oraz $f'' > 0$. Przebieg takiej funkcji przedstawiono na rysunku 4C.

Rysunek 4. Dochód jako funkcja relacji do ryzyka

Źródło: opracowanie własne

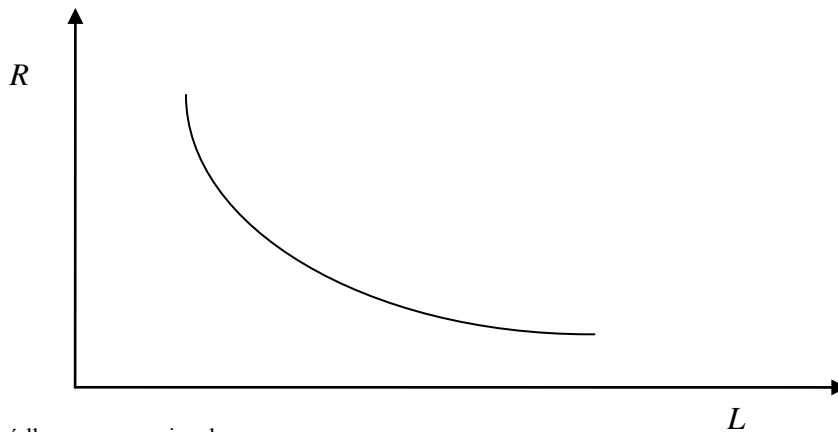
Dochód można przedstawić jako funkcję płynności. Otrzymujemy wówczas

$$R = g(\Psi), \quad L > 0. \quad (11)$$

W miarę wzrostu płynności dochód maleje. Wyraża się to przez ujemny znak pierwszej pochodnej, co można zapisać jako $g' < 0$. Ponadto przyjmujemy, że funkcja ta jest wypukła. Druga pochodna ma więc wartość dodatnią, co można zapisać jako $g'' > 0$. Kształt tej funkcji przedstawiono na rysunku 5.

⁸ W. Leksiński, J. Nabiałek, W. Żakowski, *Matematyka dla studiów eksperymentalnych*, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 1981, s. 129–133.

Rysunek 5. Dochód jako funkcja płynności

Źródło: opracowanie własne

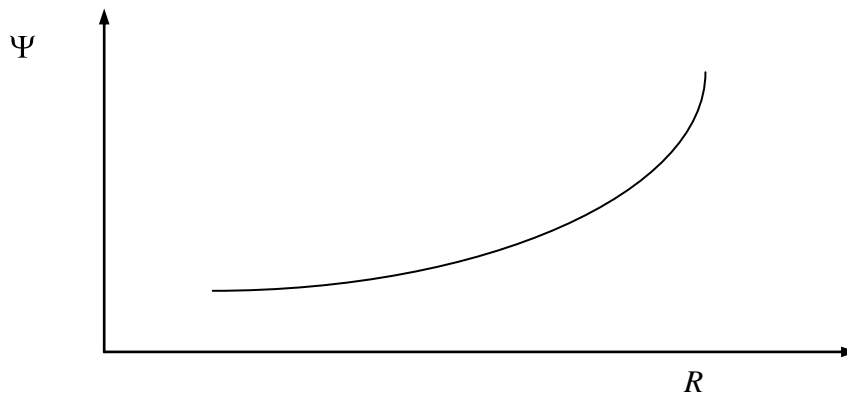
2) jeżeli funkcja dana równaniem (7), wyrażająca zależność dochodu i ryzyka, jest ściśle monotoniczna, to istnieje dla niej funkcja odwrotna⁹. Możemy wtedy zapisać ryzyko jako funkcję dochodu:

$$\Psi = f^{-1}(R) \quad (12)$$

Pierwsza pochodna funkcji (12) jest zawsze dodatnia. Na podstawie tych rozważań oraz własności funkcji odwrotnej można wyróżnić następujące przypadki:

a) przy awersji do ryzyka jest to funkcja wypukła. Jej druga pochodna jest dodatnia. Wykres tej funkcji przedstawiono na rysunku 6,

Rysunek 6. Ryzyko jako funkcja dochodu przy awersji do ryzyka

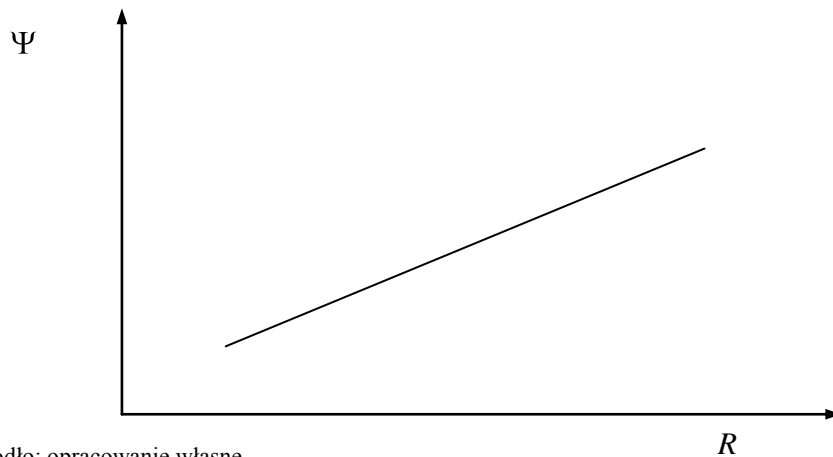

Źródło: opracowanie własne

⁹ A. Chiang, *Fundamental Methods of Mathematical Economics*, McGraw-Hill, New York 1984, s. 181–183.

b) przy neutralności względem ryzyka jest to funkcja liniowa monotonicznie rosnąca. Druga pochodna tej funkcji jest równa zero. Wykres tej funkcji przedstawiono na rysunku 7,

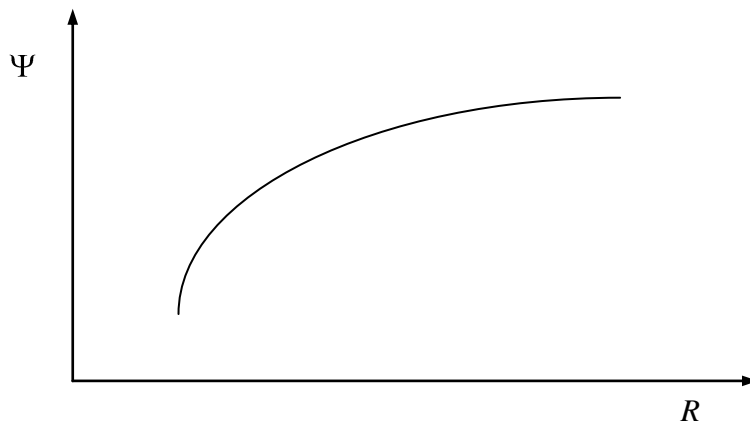
Rysunek 7. Ryzyko jako funkcja dochodu przy neutralności względem ryzyka

Źródło: opracowanie własne

c) przy skłonności do ryzyka jest to funkcja wklęsła. Jej druga pochodna przyjmuje znak ujemny. Wykres tej funkcji przedstawiono na rysunku 8.

Rysunek 8. Ryzyko jako funkcja dochodu przy skłonności do ryzyka

Źródło: opracowanie własne

Można teraz dokonać złożenia tych funkcji w celu wyrażenia ryzyka jako funkcji płynności. Jest to ekonomicznie uzasadnione, ponieważ płynność jest traktowana jako

cecha pierwotna wpływająca na ryzyko¹⁰. Ze względu na przyjęte założenia jest to również możliwe z matematycznego punktu widzenia. Analizę własności otrzymanej funkcji przeprowadzamy metodą graficzną i analityczną. Zestawiamy w postaci tabelarycznej (tab. 1) znaki pierwszych i drugich pochodnych funkcji (11) oraz (12) w zależności od preferencji względem ryzyka.

Tabela 1. Analiza znaków pierwszej i drugiej pochodnej funkcji składowych funkcji płynności

Funkcja	Preferencje względem ryzyka	Znak pierwszej pochodnej	Znak drugiej pochodnej
$\Psi = f^{-1} \circ R$	Awersja	+	+
$\Psi = f^{-1} \circ R$	Neutralność	+	0
$\Psi = f^{-1} \circ R$	Skłonność	+	-
$R = g \circ C$	-	-	+

Źródło: opracowanie własne

Analiza własności pierwszej i drugiej pochodnej dla funkcji danej wzorem

$$\Psi = \varphi \circ f^{-1} \circ R \quad (13)$$

wykazuje, że pierwsza pochodna ma postać

$$\Psi' = \varphi^{-1} \circ f^{-1} \circ R' \circ g' \circ C \quad (14)$$

Jak wynika z zapisu równania (14), pierwsza pochodna funkcji (13) ma zawsze ujemny znak, ponieważ pierwszy czynnik jest dodatni, a drugi ujemny. Druga pochodna funkcji (13) wyraża się wzorem

$$\Psi'' = \varphi^{-1} \circ f^{-1} \circ R'' \circ g' \circ C + \varphi^{-1} \circ f^{-1} \circ R' \circ g'' \circ C \quad (15)$$

Znaki poszczególnych elementów wzoru (15) oraz łączny znak drugiej pochodnej funkcji (13) podano w tabeli 2.

Tabela 2. Znaki poszczególnych elementów oraz łączny znak drugiej pochodnej funkcji ryzyka w zależności od preferencji względem ryzyka

Preferencje względem ryzyka	Elementy składowe wzoru				Łączny znak drugiej pochodnej
	$\varphi^{-1} \circ f^{-1} \circ R$	$R' \circ C$	$+\varphi^{-1} \circ f^{-1} \circ R'$	$g'' \circ C$	
Awersja	+	+	+	+	+
Neutralność	0	+	+	+	+
Skłonność	-	+	+	+	?

Źródło: opracowanie własne

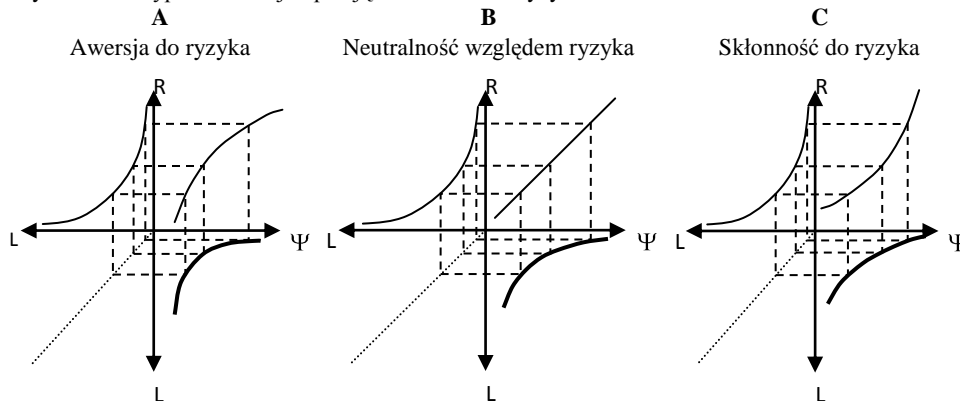
¹⁰ Jak uprzednio wykazano, w ekstremalnych sytuacjach brak płynności może prowadzić do zaniku rynku i jego funkcji. Rynek po prostu przestaje istnieć.

Należy zwrócić uwagę, że przy awersji oraz neutralności względem ryzyka druga pochodna jest dodatnia. Natomiast w wypadku skłonności do ryzyka jej znak zależy od siły oddziaływania poszczególnych czynników.

5. WNIOSKI

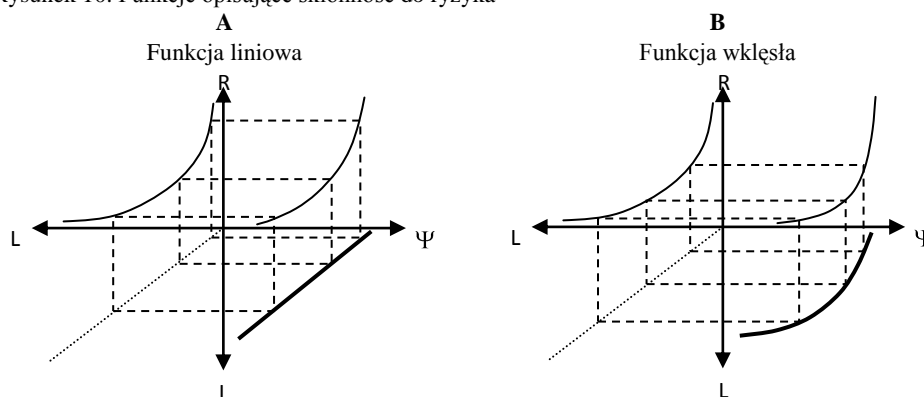
Na podstawie przedstawionego rozumowania można wnioskować, że ryzyko maleje wraz ze wzrostem płynności, zwłaszcza płynności egzogenicznej. Z punktu widzenia zarządzającego portfelem aktywów im większa jest egzogeniczna płynność w warunkach rynku, tym łatwiej mu zamknąć pozycję, aby w ten sposób zaspokoić powstałe zobowiązania. Łatwiejsze zamknięcie pozycji oznacza równocześnie minimalizację kosztów poprzez zachowanie aktualnej w chwili transakcji rynkowej ceny równowagi. Przy neutralności lub awersji względem ryzyka w miarę wzrostu płynności ryzyko maleje coraz wolniej. Przedstawiono to na rysunku 9 A i B.

Rysunek 9. Wypukła funkcje opisujące stosunek do ryzyka

Źródło: opracowanie własne

Rysunek 10. Funkcje opisujące skłonność do ryzyka

Źródło: opracowanie własne

Na podstawie przedstawionej argumentacji można wyprowadzić wnioski jakościowe. Przy skłonności do ryzyka, w zależności od krzywizny funkcji $R(\cdot)$ oraz $\Psi(\cdot)$, możliwe są trzy przypadki:

1. Druga pochodna funkcji $\Psi = \varphi(\cdot)$ jest dodatnia. Ryzyko, w miarę wzrostu płynności, maleje coraz wolniej. Przebieg funkcji odpowiadający tym warunkom przedstawiono na rysunku 9 C.
2. Druga pochodna funkcji $\Psi = \varphi(\cdot)$ jest równa zero. Jest to funkcja liniowa. W miarę wzrostu płynności ryzyko maleje liniowo, co przedstawiono na rysunku 10 A.
3. Druga pochodna funkcji $\Psi = \varphi(\cdot)$ jest ujemna. Wraz ze wzrostem płynności ryzyko maleje coraz szybciej. Przebieg funkcji odpowiadający tym warunkom przedstawiono na rysunku 10 B.

6. PODSUMOWANIE

Przedstawiona analiza wykazuje, że „behawioralne” traktowanie ryzyka płynności ma uzasadnienie ekonomiczne w przypadku instytucjonalnie zarządzanego portfela papierów wartościowych. Ryzyko płynności jest elementem każdej decyzji inwestycyjnej związanej z zajęciem długiej lub zamknięciem krótkiej pozycji w poszczególnych składnikach aktywów portfela. Oprócz aspektu ilościowego indywidualny dla każdego inwestora koszt zamknięcia pozycji oraz chwiejność kursów papierów wartościowych muszą być brane pod uwagę w podejmowaniu decyzji inwestycyjnych.

Zarządzający może wprowadzić podejmować działania zabezpieczające pozycję aktywów przed ryzykiem kursowym. Uczyni tak, dokonując transakcji za pomocą innych instrumentów finansowych, to jest takich, których do tej pory nie miał w portfelu. Jednak również w wypadku dodatkowych instrumentów ma do czynienia z egzogenicznym ryzykiem płynności rynku tych instrumentów, a jeżeli już je ma w swoim portfelu, także z ryzykiem endogenicznym. Nie ma więc możliwości zabezpieczyć się przed endogenicznym ryzykiem płynności, jeżeli rośnie ono z przyczyn od niego niezależnych. Konstruowanie i realizacja strategii inwestycyjnych w zmieniających się warunkach rynku kapitałowego każe więc uwzględniać płynność jako czynnik ryzyka podejmowanych decyzji inwestycyjnych.

LITERATURA

- [1] Allen F., Gale D., *Limited Market Participation and Volatility of Asset Prices*, „American Economic Review” 1994/84.
- [2] Bernstein P., *Liquidity, Stock Markets, and Market Makers*, „Financial Management” 1987/6.
- [3] Chiang A., *Fundamental Methods of Mathematical Economics*, McGraw-Hill, New York 1984.
- [4] Crockett A., *Market liquidity and financial stability*, „Financial Stability Review” Banque de France 2008/11.
- [5] Kempf A., *Was messen die Liquiditätsmaße?*, „Die Betriebswirtschaft” 1998/58.

- [6] Leksiński W., Nabiałek J., Żakowski W., *Matematyka dla studiów eksperymentalnych*, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 1981.
- [7] Longstaff F., *Optimal Portfolio Choice and the Valuation of Illiquid Securities*, „Review of Financial Studies” 2001/14.

LIQUIDITY AS A RISK FACTOR ON THE CAPITAL MARKET

In the paper the problem of market liquidity is discussed. It is proved that the exogenic liquidity is of great importance for every portfolio managed institutionally. The results obtained indicate an interesting feature of the portfolio utility function. The utility function can be described as depending on investors liquidity preference.

Keywords: risk factor, capital market.

DOI:10.7862/rz.2012.einh.2

Katarzyna CHUDY¹
Marek SOBOLEWSKI²
Kinga STĘPIEŃ³

OCENA PRODUKTYWNOŚCI BANKÓW W POLSCE Z ZASTOSOWANIEM METOD TAKSONOMII⁴

Głównym celem artykułu jest ocena całkowitej produktywności banków w Polsce. W badaniach wykorzystano metodę DEA, indeks Malmquista, taksonomiczną metodę Warda oraz metodę średnich grupowych. Analiza pozwoliła na wyodrębnienie skupień banków o podobnym poziomie produktywności w wybranych momentach czasowych.

Słowa kluczowe: produktywność, DEA, banki w Polsce.

1. WPROWADZENIE

Celem artykułu jest ocena zmian całkowitej produktywności banków komercyjnych w Polsce. Na podstawie wskaźników zmiany produktywności przeprowadzono analizę taksonomiczną, w wyniku której zidentyfikowano klastry bankowe. Dzięki temu wskazano banki o podobnym poziomie produktywności. Podstawowymi narzędziami badawczymi są nieparametryczna metoda *Data Envelopment Analysis* (DEA)⁵ oraz indeks Malmquista⁶. Następnie wykorzystano procedurę taksonomiczną umożliwiającą przeprowadzenie grupowania banków ze względu na wybrane zmienne.

Schemat analizy zastosowany w niniejszym opracowaniu może poszerzyć metodykę analiz porównawczych sprawności banków w Polsce, która w pewnym stopniu ogranicza się do wykorzystania wskaźników analizy finansowej, wskaźników giełdowych lub narzędzi przeznaczonych dla inwestorów giełdowych. Interpretacja średnich grupowych indeksu Malmquista oraz jego elementów składowych pozwala na sformułowanie wniosków uwzględniających rzeczywistą relację wyników produkcji i zaangażowanych w tym procesie nakładów oraz zmian całkowitej produktywności w podziale na grupy banków. Narzędzia z zakresu taksonomii pozwalają na przeprowadzenie analizy porównawczej poszczególnych skupień banków oraz przebiegu zmienności wybranych cech w czasie.

¹ Dr Katarzyna Chudy, Katedra Metod Ilościowych, Politechnika Rzeszowska.

² Dr Marek Sobolewski, Katedra Metod Ilościowych, Politechnika Rzeszowska.

³ Dr Kinga Stępień, Katedra Metod Ilościowych, Politechnika Rzeszowska.

⁴ Praca naukowa finansowana ze środków na naukę w latach 2007–2009 w ramach projektu badawczego „Kompleksowa analiza produktywności banków w Polsce – wyodrębnienie klastrów bankowych” (2602/B/H03/2007/33).

⁵ *Data Envelopment Analysis* jest nieparametryczną metodą do badania względnej efektywności przedsiębiorstw w warunkach występowania więcej niż jednego nakładu oraz więcej niż jednego efektu. Metoda DEA została opracowana w 1978 r. przez Abrahama Charnesa, Williama W. Coopera oraz Edwarda Rhodesa. Zobacz A. Charnes, W.W. Cooper, E. Rhodes, *Measuring the efficiency of decision making units*, „European Journal of Operational Research” 1978/2, s. 429–444.

⁶ Idea wskaźnika Malmquista opiera się na indeksie produktywności, rozumianym jako stosunek poziomu produktywności danej jednostki w czasie t oraz $t+1$.

2. METODYKA BADANIA

W niniejszym artykule wykorzystuje się nieparametryczną metodę DEA⁷ użytą do oszacowania miar efektywności banków komercyjnych, indeks Malmquista do pomiaru zmian produktywności w latach 1996–1997, 2001–2002 oraz 2006–2007, metodę Warda do analizy klastrów bankowych oraz metodę średnich grupowych.

W analizie z zastosowaniem metody DEA konieczny jest wybór właściwych nakładów i efektów, które w uproszczony modelowy sposób oddają charakter funkcjonowania banku. Przegląd istniejących koncepcji przedstawiono w trzeciej części artykułu. Oszacowanie efektywności banków metodą DEA wymaga w odniesieniu do każdego banku wyliczenia całkowitej efektywności technicznej (TE, *technical efficiency*), wyliczenia czystej efektywności technicznej banku (PTE, *pure technical efficiency*), wyliczenia efektywności skali banku jako ilorazu TE i PTE oraz określenia rodzajów efektów skali banku.

Ponieważ w wyniku analiz prowadzonych za pomocą metody DEA otrzymuje się względne miary efektywności, wskazana jest dalsza analiza z uwzględnieniem otrzymanych współczynników efektywności. Pomiar zmian efektywności w czasie jest możliwy za pomocą indeksu produktywności Malmquista. W wyniku tego pomiaru uzyskuje się współczynnik zmiany produktywności banku. Dla wartości indeksu większej niż 1 przyjmuje się, że w badanym okresie (od t do $t+1$) nastąpił relatywny wzrost produktywności, natomiast jeśli wartość indeksu jest mniejsza niż 1, to wskazuje to na spadek produktywności, równa zaś 1 – na utrzymanie się jej na poziomie niezmiennym.

W indeksie Malmquista po dokonaniu niezbędnych modyfikacji można wyróżnić elementy składowe: wskaźnik postępu technicznego (*technical change*) – względne przesunięcie granicy możliwości produkcyjnych badanego podmiotu – oraz wskaźnik efektywności technicznej (*efficiency change*) – liniowy odstęp jednostki decyzyjnej od granicy produkcji.

Kolejnym etapem analizy jest grupowanie banków ze względu na przyjęte zmienne diagnostyczne za pomocą metody taksonomicznej. Wyniki badań przedstawiono przy użyciu metody Joe H. Warda⁸. Na podstawie analizy wariacji, opracował on metodę hierarchicznej analizy aglomeracyjnej, która zapewnia podział dający minimalną wariację wewnątrz uzyskiwanych skupień, maksymalną wariację zaś pomiędzy skupieniami. W metodzie Warda odległość skupisk wyrażona jest różnicą między sumami kwadratów odchyłeń odległości poszczególnych jednostek środka ciężkości grup, do których punkty te należą.

3. PRZEGLĄD WYBRANYCH KONCEPCJI DOBORU NAKŁADÓW I EFEKTÓW W DZIAŁALNOŚCI BANKU

W literaturze przedmiotu zasadniczo wymienia się następujące podejścia dotyczące modelowania zachowań banku oraz określania wyników jego działalności: produkcyjne (*production approach*), pośrednika (*intermediation approach*), zasobów finansowych (*assets approach*), wartości dodanej (*value added approach*) oraz kosztu użytkownika (*cost user approach*)⁹.

⁷ Teoretyczne aspekty metody DEA opisano w literaturze. Zob. więcej M. Gospodarowicz, *Procedury analizy i oceny banków*, „Materiały i Studia”, NBP, Warszawa 2005/103.

⁸ J.H. Ward, *Hierarchical Grouping to Optimize an Objective Function*, „Journal of the American Statistical Association” 1963/58, s. 236–244.

⁹ D.C. Wheelock, P.W. Wilson, *Evaluating the efficiency of commercial banks: does our view of what banks do matter?*, „Review of Federal Reserve Bank of St. Louis” 1995/77, s. 40–42.

Koncepcje producenta i pośrednika wywodzą się z mikroekonomicznej teorii przedsiębiorstwa odniesionej do sektora bankowego. Różnice między nimi sprowadzają się do sposobu specyfikacji czynności bankowych¹⁰. W wypadku koncepcji producenta głównym celem funkcjonowania banku jest produkcja usług bankowych (wkłady i kredyty). Dlatego też nakładami są wydatki nieodsetkowe, to znaczy koszty osobowe, materiałowe, koszty amortyzacji budynków i gruntów, efektem działalności natomiast jest liczba prowadzonych rachunków (wkłady terminowe, oszczędnościowe, rachunki bieżące, kredyty hipoteczne, konsumenckie)¹¹. Koncepcja ta jest przydatna podczas badania wydajności banku w wypełnianiu jego zadań związanych z prowadzeniem kont.

W podejściu pośrednika akcentuje się aktywność banku polegającą na przyjmowaniu wkładów klientów oraz dostarczaniu kredytów i innych środków inwestycyjnych. Po stronie efektów można zaklasyfikować pieniężną wartość udzielonych kredytów oraz środków na inwestycje. Natomiast po stronie nakładów koszty odsetkowe, materiałowe oraz osobowe. Depozyty traktowane są jako nakłady banku. W obu modelach umieszcza się kredyty i inne aktywa po stronie efektów. Brak natomiast jednoznacznego ustalenia miejsca depozytów, które są traktowane bądź jako nakłady, bądź jako efekty działalności bankowej. Oba te rozwiązania mają uzasadnienie teoretyczne¹². Podobnie nie ma jednoznacznych rozstrzygnięć co do istotnych różnic w poziomie efektywności w zależności od umiejscowienia depozytów. Istniejące w tej kwestii kontrowersje odzwierciedla bogate piśmiennictwo naukowe, na którego łamach badacze zjawiska starali się ocenić przydatność poszczególnych podejść do badania efektywności banków¹³.

Koncepcja zasobów finansowych opiera się na założeniu, że bank dostarcza usług kredytowych oraz środków na inwestycje z przyjmowanych depozytów, angażując także kapitał ludzki i majątek trwały. Krytyka tej koncepcji dotyczy pomijania w niej faktu, że bank zużywa także zasoby będące w jego dyspozycji podczas realizacji transakcji rozliczeniowych i obsługi depozytów oszczędnościowych¹⁴.

W koncepcji wartości dodanej zakłada się, że efektem działania banku jest każdy rodzaj aktywności, w której zużywają się jego zasoby. W podejściu kosztu użytkownika koszt składników aktywów jest kalkulowany jako różnica między kosztem alternatywnym kapitału banku i zwrotem z niego. Koszt składników pasywów jest wyznaczany jako różnica pomiędzy kosztem ich uzyskania a kosztem alternatywnym kapitału. Wybrane składniki aktywów i pasywów mogą być klasyfikowane zarówno jako nakłady, jak i efekty w działalności banku w zależności od związanego z nimi kosztu użytkownika.

4. OGÓLNE UWAGI DOTYCZĄCE PROCESU BADAWCZEGO

Analizą objęto 27 banków komercyjnych w trzech momentach czasowych: w okresie 1996–1997, 2001–2002 oraz 2006–2007. Dobór banków do analizowanej próby był

¹⁰ X. Freixas, J.Ch. Rochet, *Mikroekonomia bankowa*, CeDeWu, Warszawa 2007, s. 117.

¹¹ M. Gospodarowicz, *Procedury analizy i oceny banków*, „Materiały i Studia”, NBP, Warszawa 2005/103, s. 16.

¹² A.N. Berger, D.N. Humprey, *Efficiency of Financial Institutions: International Survey and Directions for Future Research*, [w:] *Performance of Financial Institution*, [red. P. Harker, S. Zenios, Cambridge University Press, New York 1999], Oxford University Press, Oxford 1999.

¹³ C.A. Favero, L. Papi, *Technical Efficiency and Scale Efficiency in the Italian Banking Sector: Non-parametric Approach*, „Applied Economics” 1995/27, s. 386–395; A. Berger, D.B. Humprey, *Measurement and Efficiency Issue in Commercial Banking*, [w:] *Output Measurement in the Service Sector*, red. Z. Griliches, The University of Chicago Press, Chicago 1992, s. 245–279.

¹⁴ Zob. więcej A. Berger, D.B. Humprey, *Measurement and Efficiency...*, s. 245–279.

uwarunkowany dostępnością danych o wielkości nakładów i efektów w czasie objętym badaniem. Dane te pochodzą z jednostkowych sprawozdań finansowych lub z rankingu „50 największych banków w Polsce” publikowanego corocznie na łamach MF „Bank”.

Pod względem wielkości sumy bilansowej na koniec 2007 r. analizowana grupa banków charakteryzowała się dużą różnorodnością (tab. 1)¹⁵. W odniesieniu do profilu prowadzonej działalności analizowane banki można podzielić na uniwersalne, detaliczne oraz korporacyjne. Ponad połowę banków przyjętych do badania można określić jako banki uniwersalne w zakresie oferty produktów podstawowych, realizujące jednocześnie strategie selektywne ukierunkowane na obsługę określonych segmentów klientów¹⁶. Wśród banków określanych jako detaliczne znalazły się zarówno te, które skupiają się na obsłudze segmentu najzamożniejszych klientów, jak i te, które koncentrują się na segmencie niezamożnych klientów oraz oferują wysoko rentowne produkty kredytowe, w tym kredyt hipoteczny oraz usługi finansujące zakup samochodów¹⁷. Do grupy banków korporacyjnych zaliczono banki mniejszych rozmiarów, które niemal wyłącznie obsługują podmioty gospodarcze lub ich wybrane segmenty i które mają wysoko specjalistyczną ofertę produktową skierowaną tylko do tego typu klientów¹⁸. Największe banki, które zajmują dominujące pozycje także w segmencie podmiotów gospodarczych, uznano na potrzeby niniejszego opracowania za banki o uniwersalnym charakterze ze względu na to, że realizują strategię banku uniwersalnego z ukierunkowaniem na wybrane segmenty produktów finansowych. W badanej populacji banków nie uwzględniono banków internetowych oraz hipotecznych.

Tabela 1. Podział analizowanych banków według wielkości aktywów na koniec 2007 r.

Aktywa na koniec 2007 r. w mld zł	Banki
> 100	PEKAO, PKO BP
75–100	
50–75	BRE, ING Bank Śląski
25–50	Bank Zachodni WBK, Bank Handlowy, Bank Millennium, Kredyt Bank
< 25	Bank BGŻ, Raiffeisen, Getin Bank, GE Money Bank, Fortis Bank, Bank BPH, Nordea, BOŚ, Lukas Bank (Credit Agricole), Rabobank, Deutsche Bank Polska, DnB Nord Polska, AIG Bank Polska, Bank Poczty, West LB, Invest Bank, DZ Bank, ABN Amro, Dominet Bank

Źródło: opracowanie własne na podstawie 50 największych banków w Polsce, „Bank” 2008.

Dane statystyczne po stronie nakładów i efektów wyselekcjonowano na podstawie koncepcji pośrednika. Za nakłady przyjęto majątek trwały, zobowiązania całkowite oraz koszty działania banku. Do efektów zaliczono należności całkowite, portfel papierów wartościowych oraz wynik z tytułu prowizji. Do oszacowania miar efektywności zastosowano model uwzględniający efekty skali zorientowany na nakłady. Następnie przeprowadzono pomiar względnej zmiany efektywności oraz postępu technologicznego między okresem t i

¹⁵ Umowną klasyfikację według profilu prowadzonej działalności przeprowadzono w grupie badanych banków na podstawie szczegółowych rankingów banków za 2007 r. prezentowanych w ramach Rankingu 50 największych banków w Polsce.

¹⁶ PEKAO, PKO BP, BRE, Millennium, BZ WBK, ING BŚ, BGŻ, Kredyt Bank, Bank Handlowy, BOŚ, BPH, DnB Nord, Fortis Bank, Nordea Bank, Raiffeisen.

¹⁷ Getin Bank, Lukas Bank, AIG Bank, GE Money Bank, Invest-Bank, Dominet Bank.

¹⁸ DZ Bank, Deutsche Bank Polska, ABN Amro, West LB, Rabobank.

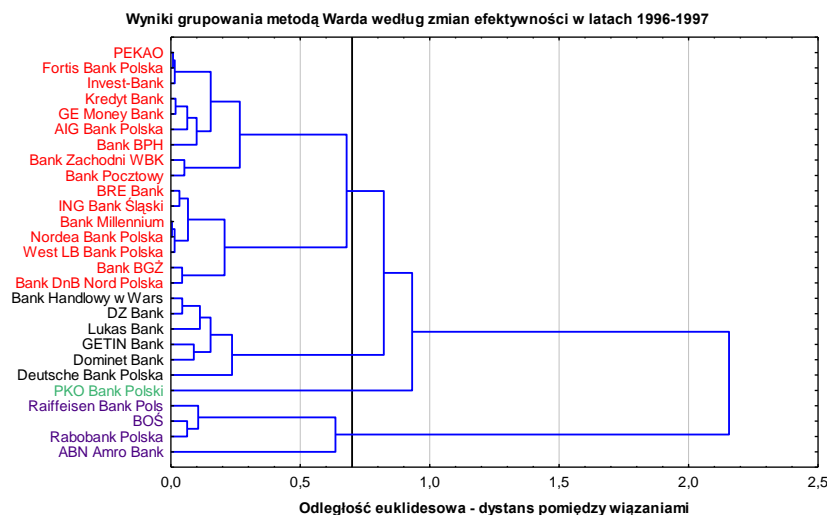
$t+1$ ¹⁹. Otrzymane w ten sposób wskaźniki charakteryzujące całkowitą produktywność poszczególnych banków wprowadzono do analizy grupowania, w której wykorzystano metodę Warda. Do identyfikacji poziomu cech diagnostycznych w poszczególnych skupieniach użyto metody średnich grupowych. Pozwala ona na wskazanie tych wskaźników, które zdecydowały o powstaniu danego klastra, oraz na określenie ich poziomu.

5. SZCZEGÓŁOWE WYNIKI ANALIZ EMPIRYCZNYCH

W okresie 1996–1997 r. pod względem zmian poziomu produktywności całkowitej wyodrębniono cztery klastry banków. Najliczniejsza pod względem liczby banków jest grupa A (16 banków), do której zaklasyfikowano duże banki uniwersalne, mniejszych rozmiarów banki detaliczne oraz bank korporacyjny (rys. 1). Mimo zróżnicowania w wielkości i profilu działalności banki, które utworzyły ten klastr, wykazywały w latach 1996–1997 podobieństwa w zmianie poziomu produktywności całkowitej mierzonej indeksem Malmquista oraz kształtowaniu się jego elementów składowych. Średni poziom zmiany produktywności całkowitej w tej grupie wynosił 0,942. Minimalny i maksymalny poziom indeksu Malmquista świadczy o istnieniu znacznej rozpiętości pomiędzy zmianami produktywności banków, które utworzyły to skupienie (tab. 2).

Charakterystyczna cecha banków grupy A polegała na tym, że w latach 1996–1997 nastąpiły niewielka korzystna zmiana w zakresie poprawy wykorzystania nakładów oraz regres w zakresie zmiany technologii. Poprawa pod względem efektywności technicznej nie zrekompensowała jednak negatywnych tendencji dotyczących możliwości produkcyjnych. Analizowane banki wykazywały średnio spadek produktywności całkowitej.

Rys. 1. Klastry bankowe w latach 1996–1997

Źródło: opracowanie własne.

Do grupy B zaklasyfikowano sześć banków (rys. 1, tab. 2). Także w tym wypadku są to jednostki o różnorodnych rozmiarach i profilach działalności. W okresie 1996–1997 r. w

¹⁹ Do obliczeń zastosowano program opracowany przez prof. Tima Coelli, *A Data Envelopment Analysis (Computer) Program*, DEAP Version 2.1.

bankach tych nastąpił spadek średniej produktywności o około 6%. Było to spowodowane nieefektywnym pośrednictwem pomiędzy podmiotami nadwyżkowymi i deficytowymi. W 1997 r. w porównaniu z poprzednim okresem średnia efektywność techniczna banków z tej grupy obniżyła się o ponad 10%. Mimo to nastąpiła korzystna zmiana technologii, która jednak nie zniwelowała pogorszenia się w wykorzystaniu posiadanych zasobów.

Grupa C jest skupieniem jednoelementowym, które utworzył bank PKO BP. Charakterystyczna dla tego banku była znacząca poprawa efektywności technicznej (około 46%) oraz regres pod względem postępu technologicznego (około 31%). Produktywność całkowita PKO BP nieznacznie wzrosła.

Tabela 2. Wybrane statystyki opisowe wskaźników w powstałych klastrach bankowych w latach 1996–1997

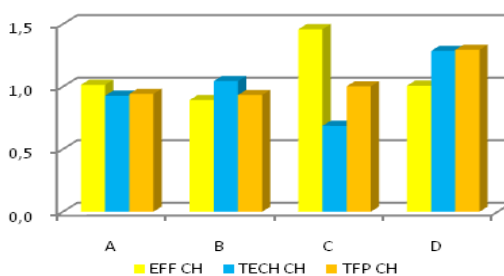
Grupa	EFF CH			TECH CH			TFP CH		
	średnia	min.	maks.	średnia	min.	maks.	średnia	min.	maks.
A	1,015	0,963	1,106	0,928	0,835	1,038	0,942	0,820	1,045
B	0,893	0,838	0,925	1,045	0,971	1,141	0,933	0,844	1,043
C	1,459	1,459	1,459	0,687	0,687	0,687	1,003	1,003	1,003
D	1,008	1,000	1,030	1,286	1,172	1,530	1,295	1,172	1,530
Ogół	1,003	0,838	1,459	0,998	0,687	1,530	0,994	0,820	1,530

EFF CH – zmiana efektywności, TECH CH – zmiana poziomu możliwości technologicznych, TFP CH – całkowita zmiana produktywności

Źródło: opracowanie własne.

Do grupy D zakwalifikowano cztery banki. Dwa z nich są bankami korporacyjnymi, BOŚ i Raiffeisen zaliczono do banków uniwersalnych. W wypadku tej grupy nastąpił niewielki spadek całkowitej produktywności, który spowodował regres elementu odzwierciedlającego postęp technologiczny. Występowały duże rozpiętości między maksymalnym a minimalnym poziomem indeksu Malmquista oraz jego składowych.

Rys. 2. Graficzna prezentacja poziomu wskaźników w powstałych klastrach bankowych w latach 1996–1997

EFF CH – zmiana efektywności, TECH CH – zmiana poziomu możliwości technologicznych, TFP CH – całkowita zmiana produktywności

Źródło: opracowanie własne.

Na rysunku 2 przedstawiono graficzną prezentację poziomu omawianych wskaźników w poszczególnych klastrach bankowych w latach 1996–1997 z dwóch perspektyw. W

pierwszym przypadku porównuje się poziom każdego wskaźnika osobno w czterech wyodrębnionych grupach. W drugim przypadku zastosowano ujęcie prezentowania średniego poziomu trzech analizowanych wskaźników w każdej z grup z osobna.

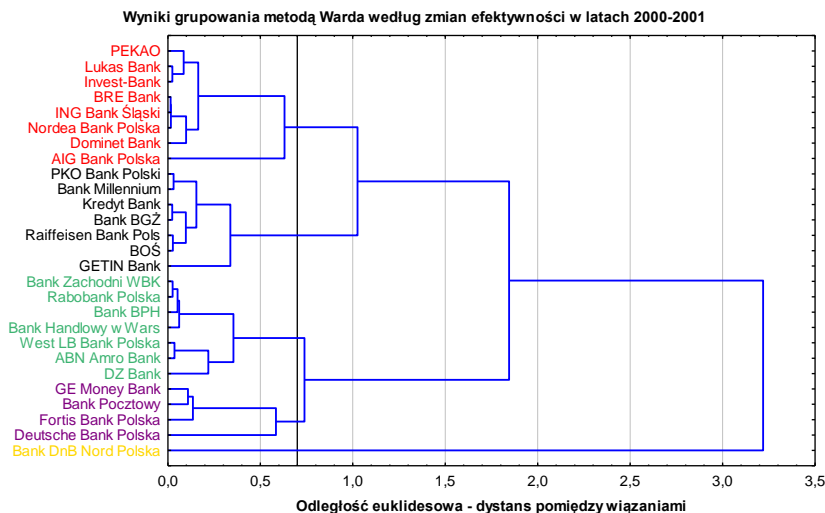
Największą zmianę efektywności technicznej obserwowano w grupie C, najniższą w grupie B. Pod względem zmiany technologii najwyższy poziom wykazywały banki z grupy D, najniższy natomiast z grupy C. Wzrost produktywności całkowitej nastąpił w grupie D. Niewielką korzystną zmianę odnotowały także banki z grupy C.

W latach 2001–2002 analizowana populacja 27 banków podzieliła się na pięć klastrow pod względem zmian w poziomie produktywności całkowitej. Skład klastrow, podstawowe statystyki opisowe oraz graficzną prezentację poziomu wskaźników w powstałych klastrach przedstawiono odpowiednio na rysunku 3, w tabeli 3 i na rysunku 4.

W skład grupy A weszło osiem banków. Są to banki uniwersalne i detaliczne. Charakterystyczny dla tej grupy jest niewielki średni wzrost produktywności całkowitej (TFP CH 2,3%), przy postępie technologicznym (TECH CH 2,9%) i obniżeniu się średniej efektywności technicznej (EFF CH 0,6%).

Grupę B tworzy siedem banków, które zanotowały średni wzrost produktywności o 22,6%. Banki te odnotowały niewielkie pogorszenie się średniego poziomu efektywności technicznej i jednoczesny wzrost możliwości produkcyjnych na skutek postępu technologicznego (TECH CH 24,5%). Charakterystyczne jest, że wszystkie banki z tej grupy zanotowały wzrost poziomu wskaźnika produktywności całkowitej i wskaźnika postępu technicznego.

Rys. 3. Klastry bankowe w latach 2001–2002

Źródło: opracowanie własne.

Grupa C składa się z siedmiu banków, wśród których znalazły się banki uniwersalne oraz cztery banki korporacyjne. Zarówno komponenty indeksu Malmquista, jak i jego poziom wykazywały tendencję wzrostową. Średni poziom wskaźnika zmiany efektywności technicznej wyniósł 17,7%, wskaźnika zmiany technologii 9,7%, indeksu Malmquista – 15,7%. Poziom minimum i maksimum statystyk opisowych dla tej grupy wskazuje, że wszystkie banki odnotowały wzrost jednostkowych wskaźników w latach 2001–2002.

Tabela 3. Wybrane statystyki opisowe wskaźników w powstałych klastrach bankowych w latach 2001–2002

Grupa	EFF CH			TECH CH			TFP CH		
	średnia	min.	maks.	średnia	min.	maks.	średnia	min.	maks.
A	0,994	0,943	1,016	1,029	0,786	1,122	1,023	0,786	1,122
B	0,987	0,878	1,020	1,245	1,160	1,385	1,226	1,180	1,296
C	1,177	1,078	1,307	1,097	1,013	1,199	1,294	1,157	1,568
D	0,839	0,717	0,881	1,180	1,145	1,227	0,990	0,845	1,054
E	1,345	1,345	1,345	1,977	1,977	1,977	2,659	2,659	2,659
Ogół	0,992	0,717	1,345	1,169	0,786	1,977	1,168	0,786	2,659

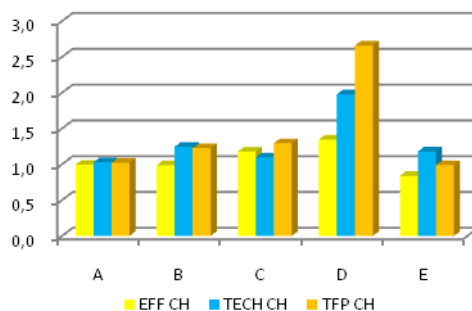
EFF CH – zmiana efektywności, TECH CH – zmiana poziomu możliwości technologicznych, TFP CH – całkowita zmiana produktywności

Źródło: opracowanie własne.

Grupę D utworzyły cztery banki, które zanotowały niewielki średni spadek poziomu produktywności całkowitej (TFP CH 0,99). Pozytywne zmiany w zakresie technologii (TECH CH 1,18) nie zrekompensowały regresu drugiej składowej wskaźnika Malmquista (EFF CH), który dotyczy zmiany efektywności technicznej. Pod tym względem banki z grupy D zanotowały średnio kilkunastoprocentowy spadek.

Jednoelementowe skupienie oznaczone jako grupa E tworzy DnB Nord, który charakteryzował się ponad dwukrotnym wzrostem poziomu produktywności całkowitej. Wynikało to zarówno z korzystnych zmian w zakresie efektywności technicznej, jak i postępu technicznego.

Rys. 4. Graficzna prezentacja poziomu wskaźników w powstałych klastrach bankowych w latach 2000–2001

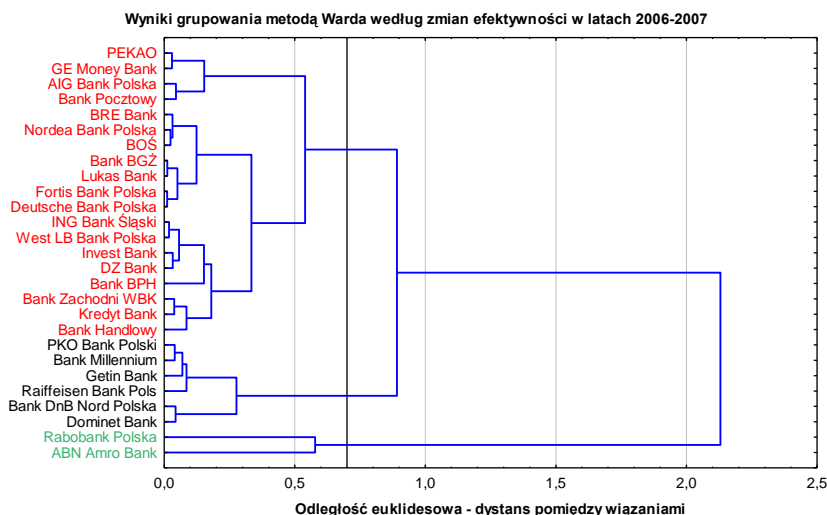

EFF CH – zmiana efektywności, TECH CH – zmiana poziomu możliwości technologicznych, TFP CH – całkowita zmiana produktywności

Źródło: opracowanie własne.

Pod względem zmian poziomu produktywności całkowitej oraz czynników, które na nią wpływają w okresie 2006–2007 r., w badanej populacji banków wyróżniono trzy klastry bankowe. Ich skład, podstawowe statystyki opisowe oraz graficzną prezentację poziomu wskaźników w powstałych klastrach przedstawiono odpowiednio na rysunku 5, w tabeli 4 i na rysunku 6.

Rys. 5. Klastry bankowe w latach 2006-2007.

Źródło: opracowanie własne.

Do grupy A zaklasyfikowano większość z analizowanych banków. Z tego powodu pod względem rozmiarów oraz profilu prowadzonej działalności tworzą one bardzo zróżnicowany zbiór. Jednak wykazują podobieństwa w zakresie kształtowania się poziomu produktywności całkowitej. W grupie tej nastąpił bardzo niewielki średni spadek efektywności technicznej. Skala największego wzrostu efektywności technicznej wyniosła 6,5%. Podobne tendencje dotyczyły poziomu wskaźnika zmiany technologii. W średnim ujęciu nastąpił niewielki spadek, ale maksymalny wzrost tej kategorii w badanej grupie wyniósł 10,1%. Tym samym produktywność obniżyła się średnio o 1%.

Tabela 4. Wybrane statystyki opisowe wskaźników w powstałych klastrach bankowych w latach 2006-2007

Grupa	EFF CH			TECH CH			TFP CH		
	średnia	min.	maks.	średnia	min.	maks.	średnia	min.	maks.
A	0,998	0,914	1,065	0,992	0,861	1,101	0,990	0,861	1,101
B	1,120	1,056	1,188	0,996	0,948	1,028	1,117	1,059	1,191
C	1,000	1,000	1,000	1,559	1,354	1,763	1,559	1,354	1,763
Ogół	1,026	0,914	1,188	1,035	0,861	1,763	1,060	0,861	1,763

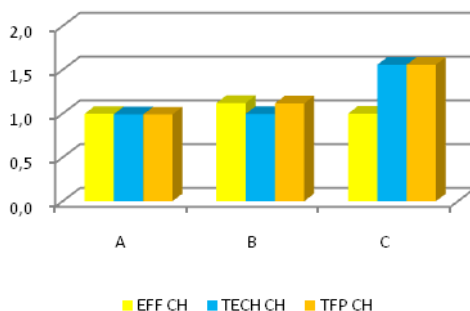
EFF CH – zmiana efektywności, TECH CH – zmiana poziomu możliwości technologicznych, TFP CH – całkowita zmiana produktywności

Źródło: opracowanie własne.

Grupa B składa się z sześciu banków, wśród których znalazły się banki uniwersalne i detaliczne. Ich średnia produktywność wzrosła o ponad 11%. Wszystkie banki z tej grupy odnotowały wzrost produktywności całkowitej mierzonej indeksem Malmquista.

Zadecydowały o tym korzystne zmiany w obszarze efektywności technicznej, które wystąpiły w tym czasie we wszystkich bankach z tej grupy (EFF CH).

Rys. 6. Graficzna prezentacja poziomu wskaźników w powstałych klastrach bankowych w latach 2006–2007

EFF CH – zmiana efektywności, TECH CH – zmiana poziomu możliwości technicznych,
TFP CH – całkowita zmiana produktywności

Źródło: opracowanie własne.

Grupę C tworzą dwa banki korporacyjne, które odnotowały bardzo korzystne zmiany w zakresie technologii. Ich średni wskaźnik postępu technologicznego wyniósł 55,9%. Ponieważ efektywność techniczna się nie zmieniła, w tym samym stopniu poprawiła się produktywność całkowita.

6. ZESTAWIENIE WYNIKÓW GRUPOWANIA

Przeprowadzona procedura taksonomiczna umożliwiła zestawienie zmian w składzie poszczególnych skupień banków, które przedstawiono w tabeli 5.

Tabela 5. Zbiorcze zestawienie grupowania 27 banków ze względu na przyjęte zmienne diagnostyczne w badanych okresach

Klasy bankowe w latach 1996–1997		Klasy bankowe w latach 2001–2002		Klasy bankowe w latach 2006–2007	
PEKAO Fortis Bank Invest-Bank Kredyt Bank GE Money Bank AIG Bank Polska Bank BPH Bank Zachodni WBK Bank Pocztowy BRE ING Bank Śląski Millennium Nordea Bank West LB BGŻ	A	PEKAO Lukas Bank Invest-Bank BRE ING Bank Śląski Nordea Bank Dominet Bank AIG Bank Polska	A	PEKAO GE Money Bank AIG Bank Polska, Bank Pocztowy BRE Nordea Boś BGŻ Lukas Bank Fortis Bank Deutsche Bank ING Bank Śląski West Lb Invest Bank DZ Bank	A

DnB Nord				Bank BPH BZ WBK Kredyt Bank Bank Handlowy	
Bank Handlowy DZ Bank Lukas Bank GETIN Bank Dominet Bank Deutsche Bank	B	PKO BP Kredyt Bank Millennium Raiffeisen Bank BGŻ BOŚ GETIN Bank	B	PKO BP Millennium GETIN Bank Raiffeisen Bank DnB Nord Dominet Bank	B
PKO BP	C	DnB Nord	E	Rabobank ABN Amro	C
BOŚ ABN Amro Raiffeisen Bank Rabobank	D	Bank Zachodni WBK Rabobank Bank BPH Bank Handlowy West LB ABN Amro DZ Bank	C		
		GE Money Bank Deutsche Bank Bank Pocztowy Fortis Bank	D		

Źródło: opracowanie własne.

Można zauważyć, że w latach 2001–2002 liczba wyodrębnionych klastrów zwiększyła się z czterech do pięciu. Świadczy to o zróżnicowaniu badanej populacji banków pod względem zmian w poziomie produktywności całkowitej. W ostatnim okresie analizowane banki utworzyły trzy skupienia. W tabeli 5 odrębnymi kolorami zaznaczono te banki, które zawsze występowały razem w skupieniu lub jeśli zostały zaklasyfikowane w kolejnym okresie do innego skupienia, to także razem przechodziły do innej grupy. Na przykład dwa banki oznaczone kolorem niebieskim w pierwszym okresie analizy zostały zaklasyfikowane do grupy B, w środkowym – do C, w ostatnim zaś – do A. Oznacza to, że zmiany produktywności całkowitej przebiegały w nich na tyle podobnie, że w każdym z okresów objętych analizą znajdowały się w tym samym skupieniu.

7. PODSUMOWANIE

W artykule przeprowadzono grupowanie 27 banków w Polsce pod względem wskaźnika produktywności całkowitej oraz jego elementów składowych w latach 1996–1997, 2001–2002 oraz 2006–2007. Zastosowano nieparametryczną metodę DEA, indeks produktywności Malmquista oraz procedurę taksonomiczną. Pozwoliło to na wyodrębnienie skupień analizowanych banków w badanych okresach. Mimo wyraźnych różnic dotyczących wielkości, struktury właścicielskiej i typu właściciela oraz profilu specjalizacyjnego, analizowane banki wykazywały podobieństwa pod względem poziomu wskaźników w obrębie grup. Na przykład w okresie 1996–1997 r. najliczniejszą i zarazem najbardziej zróżnicowaną grupą banków jest grupa A, w której znalazły się zarówno banki uniwersalne, detaliczne, jak i

korporacyjne. Mimo różnic pod względem zmian poziomu produktywności całkowitej wykazują one podobieństwa.

Jednym z rezultatów analizy jest także prześledzenie fluktuacji banków pomiędzy grupami w poszczególnych okresach. Na tej podstawie zaobserwowano pewną prawidłowość, którą można prześledzić także na przykładzie banków z grupy A. Sześć z nich (oznaczonych w tab. 5 kolorem czerwonym) w latach 1996–1997, 2001–2002 i 2006–2007 zaklasyfikowano do tego samego skupienia. W tym wypadku była to zawsze grupa A. Wskazuje to na podobieństwa w poziomie produktywności tych banków. Banki oznaczone innymi kolorami razem zmieniały swoje położenie w ramach wyodrębnionych skupień. Wynika z tego, że wykazywały podobieństwa w tendencjach zmiany poziomu produktywności całkowitej.

Wydaje się, że przeprowadzona analiza może stanowić przyczynek do dalszych badań z wykorzystaniem zaproponowanej metodyki. Intencją autorów jest poszerzenie prowadzonej analizy o ranking badanych banków, który pozwoli na identyfikację obiektów o najwyższych poziomach zmiennych.

LITERATURA

- [1] Berger A.N., Humphrey D.N., *Efficiency of Financial Institutions: International Survey and Directions for Future Research*, [w:] *Performance of Financial Institution*, [red. P. Harker, S. Zenios, Cambridge University Press, New York 1999], Oxford University Press, Oxford 1999.
- [2] Charnes A., Cooper W.W., Rhoades A., *Measuring the efficiency of decision making units*, „European Journal of Operational Research” 1978/2.
- [3] Favero C.A., Papi L., *Technical Efficiency and Scale Efficiency in the Italian Banking Sector: Non-parametric Approach*, „Applied Economics” 1995/27.
- [4] Freixas X., Rochet J.Ch., *Mikroekonomia bankowa*, CeDeWu, Warszawa 2007.
- [5] Gospodarowicz M., *Procedury analizy i oceny banków*, „Materiały i Studia”, NBP, Warszawa 2005/103.
- [6] Grabiński T., *Metody Taksonometrii*, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków 1992.
- [7] Marek T., *„Analiza skupień w badaniach empirycznych: metody SAHN*, PWN, Warszawa 1989.
- [8] Ostasiewicz W., *Statystyczne metody analizy danych*, Wydawnictwo AE, Wrocław 1998.
- [9] Ward J.H., *Hierarchical Grouping to Optimize an Objective Function*, „Journal of the American Statistical Association” 1963/58.
- [10] Wheelock D.C., Wilson P.W., *Evaluating the efficiency of commercial banks: does our view of what banks do matter?*, „Review of Federal Reserve Bank of St. Louis” 1995/77.

PRODUCTIVITY EVALUATION OF BANKS IN POLAND – TAXONOMIC ANALYSIS

The main aim of this study is an evaluation of total productivity changes of banks in Poland according to a selected set of diagnostic variables (efficiency change, technical change, total factor productivity change). The DEA method, Malmquist index, cluster analysis – Ward method and the method of group average were applied. Based on the taxonomical procedure the banks clusters of similar level of chosen variables were created.

Keywords: productivity, DEA, Polish banks.

DOI:10.7862/rz.2012.einh.3

Marcin GAŚSIOR¹

INFORMACJE W PROCESIE DECYZYJNYM KONSUMENTA RYNKU IT – UJĘCIE JAKOŚCIOWE

Procesy informacyjne, stanowiące istotny element zachowania konsumenta na rynku, mają olbrzymi potencjał z punktu widzenia komunikacji marketingowej oraz kreowania relacji pomiędzy przedsiębiorstwem a nabywcami. Niniejszy artykuł przedstawia wybrane zagadnienia dotyczące postrzegania informacji i ich źródeł przez konsumentów polskiego rynku technologii informacyjnych oraz wynikające z niego konsekwencje. Prowadzone rozważania oparto na danych jakościowych, pozyskanych dzięki wykorzystaniu serii zogniskowanych wywiadów grupowych.

Słowa kluczowe: zachowanie konsumenta, procesy informacyjne, jakość informacji, podejmowanie decyzji, badania jakościowe.

1. WPROWADZENIE

W literaturze przedmiotu zachowanie konsumenta jest definiowane na wiele sposobów. Jedną z prostych, a zarazem doskonale oddających istotę tego określenia definicji przedstawili Falkowski i Tyszka, określając zachowania konsumentów jako „wszystko to, co poprzedza nabycie przez konsumenta dóbr i usług, zachodzi w trakcie nabywania i następuje po nim”². W nieco bardziej złożony sposób termin ten wyjaśnia natomiast Antonides, mówiąc między innymi o czynnościach „dotyczących orientacji, kupowania, użytkowania, utrzymania i pozbywania się produktu”³.

Niezależnie od przyjętej definicji, poprzez zachowanie konsumenta postrzegać należy cykl działań rozpoczynających się (a nawet poprzedzających) rozpoznaniem potrzeby, kończących się zaś na użytkowaniu i ocenie produktu. Wśród tych działań szczególne znaczenie mają procesy związane z pozyskiwaniem informacji – to one umożliwiają potencjalnemu konsumentowi stworzenie własnego obrazu rynku, dostępnych produktów, ich wad i zalet, a dzięki temu ewaluację poszczególnych alternatyw, powstanie postaw oraz – w ostatecznym rachunku – podjęcie decyzji oraz dokonanie jej oceny.

Pozyskanie zakresu informacji odpowiedniego do podjęcia racjonalnej, przynajmniej w opinii konsumenta, decyzji nabiera szczególnego znaczenia w wypadku rynku technologii informacyjnych (IT, *information technology*), rozumianego jako rynek produktów i usług umożliwiających wszechstronne posługiwanie się informacją.

Z tego punktu widzenia rynek IT jest dla konsumenta rynkiem z jednej strony interesującym, z drugiej jednak niezmiernie trudnym i wymagającym. Skomplikowana i szybko ewoluująca technologia utrudnia zrozumienie cech, porównanie oraz ocenę produktów, co w połączeniu ze zwykle ich wysoką wartością przekłada się na skomplikowany przebieg procesów zakupowych, w tym także złożone i wielowymiarowe

¹ Dr inż. Marcin Gaśsiór, Wydział Zarządzania, Politechnika Lubelska, Lublin

² A. Falkowski, T. Tyszka, *Psychologia zachowań konsumenckich*, GWP, Gdańsk 2009, s. 11.

³ G. Antonides, W. F. van Raaij, *Zachowanie konsumenta. Podręcznik akademicki*, PWN, Warszawa 2003, s. 24.

potrzeby informacyjne, zróżnicowany stosunek do form i źródeł informacji oraz wyraźnie wyodrębniony proces ich gromadzenia.

2. ŹRÓDŁA INFORMACJI O PRODUKTACH IT

Zachowanie konsumenta na rynku technologii informacyjnych, w tym sam proces pozyskiwania informacji wraz z czynnikami go warunkującymi, stał się przedmiotem szczegółowego badania przeprowadzonego od maja do lipca 2010 roku.

Samo badanie prowadzone było w dwóch etapach. Etap pierwszy – typowo jakościowy – miał na celu wyznaczenie zbioru możliwych zachowań konsumentów omawianego rynku oraz stworzenie modelu odzwierciedlającego przebieg procesów zakupowych, stanowiącego punkt wyjścia do dalszych badań. W drugim etapie tak zdiagnozowane zachowania poddano pomiarowi ilościowemu, na którego podstawie dokonano między innymi opisu i segmentacji konsumentów rynku IT oraz wyznaczono rekomendowane orientacje strategiczne detalistów funkcjonujących na tym rynku.

Część jakościowa, której wybrane wyniki są prezentowane w niniejszym artykule, zrealizowano w oparciu na serii zogniskowanych wywiadów grupowych (FGI, *focus group interview*). Za przyjęciem tej metody gromadzenia danych przemawiał między innymi poznawczy kontekst prowadzonego badania, typowo jakościowy charakter poszukiwanych informacji, a także wskazana obecność moderatora, umożliwiającego interakcję z badanymi – tym samym uzyskanie dodatkowych informacji, dotyczących zarówno wybranych, interesujących z punktu widzenia prowadzonego pomiaru wymiarów procesu zakupowego, jak i jego aspektów nieujętych w samym scenariuszu badania⁴.

Konsekwencją jakościowego i poznawczego charakteru badania stała się przyjęta procedura celowego doboru próby⁵. Po uwzględnieniu zróżnicowania konsumentów oraz minimalnej, zalecanej przez literaturę liczby uczestników^{6,7} jej liczebność ustalono *a priori* na 27 osób.

W celu zapewnienia możliwości pogłębienia poszczególnych tematów oraz większej kontroli nad przebiegiem badania zdecydowano się na wywiady w małych, cztero- bądź pięcioosobowych grupach (*mini-groups*)⁸. Do badania konsumentów dobrano w taki sposób, aby reprezentowali względnie zróżnicowany poziom wiedzy o rynku IT oraz charakteryzowali się różnym poziomem dochodu oraz wiekiem, przy czym każda z sześciu zdefiniowanych grup obejmowała konsumentów o cechach względnie do siebie zbliżonych, w celu zapewnienia badanym większego komfortu⁹ oraz ułatwienia im wchodzenia ze sobą w interakcje.

Podsumowując przebieg procesu badawczego, należy także zaznaczyć, że same wywiady prowadzono przy wykorzystaniu kwestionariusza zawierającego 59 pytań, które odpowiadały różnym obszarom tematycznym. Stworzono go przy użyciu operacjonalizacji procesów i wymiarów składających się na postępowanie konsumenta,

⁴ Więcej zob. *Badania marketingowe. Od teorii do praktyki*, red. D. Maison, A. Noga-Bogomilski, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007, s. 3–5.

⁵ *Ibidem*, s. 4–5.

⁶ *Ibidem*, s. 13–15.

⁷ *Badania marketingowe. Teoria i praktyka*, red. K. Mazurek-Łopacińska, PWN, Warszawa 2005, s. 149.

⁸ Zob. także *ibidem*, s. 151.

⁹ *Badania marketingowe. Od teorii do praktyki*, s. 11.

wyznaczonych za pomocą analizy modeli podejmowania decyzji zakupu Bettmana¹⁰, Rosanii¹¹ oraz Egnela–Blackwooda–Kollata¹².

Pierwszym poddanym badaniu i analizie wymiarem zachowań informacyjnych towarzyszących procesom zakupowym stała się znajomość i stosunek konsumenta do kolejnych, dostępnych w jego otoczeniu źródeł informacji. Wśród nich wyróżniono:

1. źródła tradycyjne, w tym:
 - a. źródła handlowe: sprzedawcy oraz reklama, zwłaszcza materiały promocyjne dostępne w sklepach;
 - b. kontakt z produktem, w tych wypadkach gdy dostarcza on podstaw do dokonania wyboru;
 - c. źródła niezależne: prasa branżowa, znajomi i rodzina, szczególnie ci, występujący w roli ekspertów;
 - d. eksperci i liderzy opinii.
2. źródła internetowe, w tym:
 - a. źródła zależne: witryny Web poszczególnych produktów, producentów oraz detalistów;
 - b. źródła niezależne: fora i opinie użytkowników, Usenet, portale branżowe, w tym recenzje produktów, ich przeglądy i porównania;

Należy zwrócić uwagę, iż w powyższym zestawieniu można także wprowadzić podział na źródła jednostronne, w wypadku których konsument biernie odbiera informacje, oraz źródła interaktywne, w których obrębie konsument może występować w charakterze biernego odbiorcy, ale także może sam określić, jakich informacji potrzebuje.

Istotne wydaje się także znaczenie wspomnianej interakcji w procesie pozyskiwania informacji. Konsumenty rozważanego rynku często są częścią złożonych i rozległych sieci wymiany informacji, budowanych głównie (choć, co ciekawe, nie zawsze) w oparciu o Internet, kontaktując się z innymi użytkownikami, szczególnie występującymi w roli ekspertów bądź mającymi dostęp do produktów. Warto także zauważyć, że udział w sieciach konsumenckich często ma charakter bierny – osoby tylko „słuchają”, co mówią inni. Wynika to zapewne z tego, że spore grono nabywców czuje dyskomfort, prosząc o informacje, zwłaszcza gdy prośba taka mogłaby zasugerować (przed otoczeniem, ale za pewne także przed samym sobą) ich niewiedzę. Z kolei część uczestników wywiadu deklarowała chęć pozyskiwania informacji za pomocą sieci konsumenckiej także w sytuacji, gdy potencjalnie mogłoby to oznaczać przyznanie się do niedostatecznej znajomości o rynku.

Ponadto obie te sytuacje należy postrzegać przez pryzmat Internetu jako medium umożliwiającego, w większości wypadków, powstawanie wspomnianych sieci i domniemanej anonimowości, którą on zapewnia. Jak można wywnioskować z pozyskanego materiału badawczego, część konsumentów nie jest tej anonimowości pewna, część z nich jest niechętna personalnym interakcjom, zwłaszcza tym mogącym potencjalnie wskazać na ich niekompetencję, nawet mimo zachowania anonimowości.

¹⁰ Zob. na przykład L. Rudnicki, *Zachowanie konsumentów na rynku*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2000, s. 225.

¹¹ Zob. A. Jachnis, *Psychologia konsumenta i reklamy*, Oficyna Wydawnicza „Branta”, Bydgoszcz 1998, s. 55.

¹² Zob. R.D. Blackwell, P.W. Miniard, J.F. Engel, *Consumer behavior*, Harcourt College Publishers, Fort Worth, TX 2001, s. 85.

W ocenie źródeł informacji nie można także przecenić roli doświadczenia związanego z użytkowaniem produktu. Uczestnicy wywiadu deklarowali, że źródła informacji nawiązujące bezpośredni kontakt z produktem mają szczególne znaczenie w procesie decyzyjnym. Do źródeł tego typu zaliczano:

1. innych użytkowników, którzy nabyli, używają bądź używali danego produktu lub produktu innej marki, ale zaspokajającego te same potrzeby;
2. niezależne portale branżowe zajmujące się testami i porównaniami produktów;
3. sprzedawców.

Znajduje to potwierdzenie w ogromnej wadze, jaką konsumenci omawianego rynku przykładają do zdania ekspertów, lokalnych (pośród znajomych, kolegów z pracy itd.) bądź powszechnych (redaktorzy pism branżowych, znani użytkownicy Internetu itd.). Respondenci często deklarowali, że uważają ekspertów za jedyne dopuszczalne źródło informacji z jednej strony ze względu na ich kontakt z produktem, z drugiej strony z powodu personalnego zaufania.

Dodatkowego wyjaśnienia wymaga rola i znaczenie sprzedawcy na tym etapie procesu zakupowego. Konsumenci zdają się traktować sprzedawców jako ekspertów – ponieważ mają oni ciągły kontakt z produktami. Dodatkowo, co interesujące, sprzedawca na omawianym rynku często postrzegany jest jako niezależne źródło informacji. Wynika to z tego, że na ogół sklepy nie są związane z jedną wybraną marką, sprzedają wiele produktów różnych producentów, dlatego też, zdaniem konsumentów, sprzedawcy nie mają interesu w promowaniu, poleceniu konkretnego produktu. W opinii części respondentów sprzedawca raczej poleci najlepszy produkt, niż ten, którego sprzedanie leży obecnie w interesie sklepu. Jak należało się spodziewać, pewien odsetek badanych był zdania przeciwnego, postrzegając sprzedawcę jako osobę realizującą określone cele (poziom sprzedaży, sprzedaż starszych produktów itd.) kosztem potencjalnego nabywającego.

W wyniku tego można także wskazać (jakkolwiek wymagającą dalszego badania w kontekście ilościowym) hierarchię samych form informacji dopuszczanych przez respondentów. Formy te to odpowiednio (w nawiasie podano deklarowane skojarzenia – oceny poszczególnych form):

1. profesjonalne recenzje produktów – informacje o produkcie oraz sprawozdanie z jego wykorzystania, przetestowania w praktyce, tworzone przez zawodowych autorów; preferowane ze względu na niezależną informację z użytkowania produktu (wiarygodne, obiektywne, praktyczne, użyteczne, rzetelne, uczciwe, nieabstrakcyjne);
2. recenzje i opinie użytkowników – jak wyżej, tworzone przez samych użytkowników, propagowane zarówno w sieci Internet, jak i w kontakcie personalnym (wiarygodne, obiektywne, nieobiektywne, emocjonalne, szczere, uczciwe, użyteczne);
3. artykuły poświęcone produktom – teksty opisujące produkt, bez informacji o jego działaniu w praktyce (ciekawe, skomplikowane, techniczne, obiektywne, niepraktyczne, użyteczne, wiarygodne);
4. formy dyskusyjne – fora, Usenet itd. – dyskusje dotyczące produktów prowadzone przez jego użytkowników; wartościowe ze względu na praktyczny kontakt uczestników dyskusji z produktem, niemniej jednak często unikane z powodu długości dyskusji, wątków pobocznych, czasochłonności, emocji itd. (praktyczne, emocjonalne, skomplikowane, nieszczerze, szczere, nieprzyjemne, czasochłonne, irytujące, długie, pomocne);
5. informacje techniczne – cenione za obiektywność, natomiast często pomijane,

ponieważ na ogół wymagają wiedzy do poprawnej interpretacji (skomplikowane, niepraktyczne, wiarygodne, przydatne, nieprzydatne, trudne, porównywalne);

6. formy promocyjne – zwykle pomijane ze względu na domniemaną nieobiektywność (emocjonalne, nieużyteczne, nieszczerze, manipulujące, niepraktyczne).

Warto ponadto zwrócić uwagę, że w obrębie wywiadów obserwowano wyraźną, choć różną w wypadku kolejnych uczestników hierarchię konkretnych źródeł informacji, a także preferowaną kolejność ich wykorzystania. Kolejność ta zależy między innymi od kontekstu procesu zakupowego: czy konsument zaczyna od budowy zestawu alternatywnych sposobów zaspokojenia potrzeby, czy też ma już wybrany produkt (być może jedyny dostępny), szuka zaś tylko dodatkowych informacji.

Na ogół za najbardziej wartościowe uważane były źródła niezależne, związane z bezpośrednim kontaktem z produktem (patrz wyżej), jednak respondenci deklarowali także zaufanie do źródeł zależnych, szczególnie portali internetowych producentów, wskazując ich użyteczność w porównywaniu różnych modeli w ramach jednej marki. Niedarzone zaufaniem wydają się jedynie artykuły sponsorowane. Część respondentów nie była w stanie wskazać potencjalnego źródła informacji, któremu by nie zaufała, chociaż deklarują oni, że nieodpowiednia treść, forma bądź inne informacje dostępne w danym źródle mogłyby potencjalnie osłabić zaufanie do niego.

Kwestia wiarygodności samej informacji także wymaga dodatkowego omówienia. Znamienne jest, że część konsumentów nie jest w stanie ocenić poziomu wiarygodności konkretnej informacji. Często też dla konsumenta wszystkie informacje są równie mało wiarygodne – wiąże się to zapewne z niedostosowaniem informacji do zdolności poznawczych bądź wiedzy odbiorcy. Szczególnie nieufnie traktowane są informacje związane (czy też wynikające) z reklamą, zwłaszcza bardzo stereotypową.

Wiarygodność informacji zmniejsza ponadto wszelkiego rodzaju obciążenie emocjonalne komunikatu oraz brak spójności z innymi odbieranymi przekazami – tego typu informacje mogą być pomijane w procesie decyzyjnym. Za wiarygodne uważane są natomiast informacje związane z użytkowaniem produktu bądź informacje związane z porównaniem różnych produktów.

3. JAKOŚĆ INFORMACJI I JEJ ZNACZENIE

Przechodząc do samej informacji pozyskiwanej na potrzeby podejmowania decyzji, na podstawie zgromadzonego materiału empirycznego można stwierdzić, że także w wypadku konsumenckich procesów zakupowych wprowadzenie terminu „jakość informacji” jest uzasadnione. Zdaniem badanych, może być ona warunkowana kombinacją następujących czynników:

1. przystępnością i jasnością przekazu;
2. dostosowaniem przekazu do możliwości poznawczych odbiorcy;
3. jego kompleksowością (przeciwieństwo lakonicznego komunikatu);
4. szybkością przekazania;
5. pozycją źródła („zależne”–„niezależne”, sprawdzone–niesprawdzone itd.);
6. jej unikatowością (niepowtarzalnością) w skali rynku;
7. merytorycznym przygotowaniem osoby, która ją opracowuje;
8. brakiem zbytniego obciążenia emocjonalnego;
9. zawartością personalnej opinii przekazującego.

W tym punkcie warto odnieść się do definiowanych w literaturze atrybutów jakości informacji¹³. Przedstawione czynniki co do zasady wpisują się w koncepcje i klasyfikacje prezentowane w przytoczonych pozycjach, jest jednak widoczne pewne odstępstwo. Dotyczy ono wstępnej interpretacji przekazanego komunikatu, która z zasady nie jest w literaturze postrzegana jako wymiar jego jakości. Uczestnicy wywiadów natomiast dość jasno wskazywali, że „informacja o wysokiej jakości” to taka, która nie tylko nie jest obciążona emocjonalnie przez przekazującego (co jeszcze można rozpatrywać w kategorii atrybutu „poprawności”), ale i zawiera (bądź nie zawiera) jego personalną opinię.

Interesujące jest także znaczenie źródła w postrzeganiu jakości informacji – wydaje się to dość nieracjonalne, respondenci jednak wskazywali, że sama wiarygodność źródła, a także merytoryczne przygotowanie osoby, która tę informację generuje, bezpośrednio przekłada się na postrzeganie tej jakości¹⁴. Daje to dość istotną przesłankę dla komunikacji marketingowej – informacje ze źródeł o domniemanej niskiej wiarygodności (a jako takie dość często traktowane są źródła zależne) niezależnie od ich rzeczywistej rzetelności będą postrzegane gorzej niż analogiczne informacje ze źródeł odbieranych jako wiarygodne.

Należy przy tym zauważyć, że część z tych kryteriów jest subiektywna, silnie zależna od cech konsumenta oraz jego oczekiwań, a nawet kontekstu sytuacyjnego. Tak więc informacja, która przez niektórych może być postrzegana jako informacja o niskiej jakości, dla innych może być informacją cenną i wartościową. Dlatego nie można mówić o „jakości informacji” jako o parametrze o obiektywnym i jednoznacznym charakterze.

W trakcie wywiadów uczestnicy deklarowali także wiele problemów, które konsument może potencjalnie napotkać podczas poszukiwania informacji. Wśród nich należy wyróżnić:

1. problemy natury zewnętrznej, to jest wynikające z otoczenia poszukującego, takie jak:

- a. niska dostępność informacji oraz brak wygody ich pozyskania; brak preferowanych form informacji; nawet brak znajomości źródeł informacji;
- b. niska wartość poznawcza części informacji (informacje powtarzalne, określane często jako „banalne”);
- c. złożony, techniczny język oraz zbyt wysoki stopień szczegółowości;
- d. subiektywizm i nacechowanie informacji przekazem emocjonalnym;
- e. brak kompetencji (zarówno merytorycznych, jak i związanych z komunikacją interpersonalną) oraz uprzedzenia (wobec kobiet, osób starszych lub całkiem młodych) sprzedawcy jako osoby zapewniającej informację;
- f. niejasne intencje przedsiębiorstw w polityce informacyjnej – rekomendacja najlepszego, z punktu widzenia sprzedawcy, zakupu często

¹³ Zob. na przykład M.J. Eppler, *Managing Information Quality*, Springer, Heidelberg 2006, albo B.K. Kahn, D.M. Strong, R.Y. Wang, *Information quality benchmarks: product and service performance*, „Communications of the ACM” 2002/45.

¹⁴ Co wyczerpuje znamiona wymiaru „reputacji” informacji – zob. B.K. Kahn, D.M. Strong, R.Y. Wang, *op. cit.*, s. 187.

stoi w sprzeczności z bieżącymi celami sprzedażowymi.

2. problemy natury wewnętrznej, czyli związane z osobą konsumenta w tym:
 - a. brak wiedzy umożliwiającej interpretację informacji;
 - b. problemy ze sformułowaniem własnych oczekiwań odnośnie informacji;
 - c. brak zaufania co do dostępnych źródeł informacji;

Warto także zwrócić uwagę na poruszoną przez uczestników wywiadu kwestię kompletności informacji. Za wymiar odróżniający informację kompletną od niekompletnej najczęściej uznawane było wyjaśnianie przez daną informację pytań nurtujących poszukującego oraz, co niezmiernie ciekawe, niegenerowanie dodatkowych potrzeb poznawczych.

Jako elementy składowe kompletnej informacji respondenci deklarowali¹⁵:

1. element techniczny – opisujący produkt bądź jego cechę na podstawie jego parametrów formalnych;
2. element praktyczny – opisujący kontekst wykorzystania produktu, odczucia z jego użycia w praktyce, użytkowe znaczenie jego cech, porównanie do innych produktów zaspokajających daną potrzebę;
3. element normatywny – rekomendujący zakup lub użycie bądź unikanie danego produktu.

Dodatkowo można także sformułować następujące hipotezy:

1. udział komponentu technicznego i praktycznego zmienia się w ciągu procesu zakupowego; początkowo większe znaczenie ma komponent techniczny (konsument upewnia się, które produkty zaspokoją jego potrzeby), następnie większe znaczenie ma komponent praktyczny (konsument dowiadyuje się, na ile efektywnie poszczególne alternatywy zaspokoją jego oczekiwania);
2. znaczenie elementu normatywnego jest względnie stałe, niezależnie od poziomu wiedzy – konsumenci mniej zorientowani szukają rekomendacji, konsumenci bardziej zorientowani – potwierdzenia własnych decyzji.

Większość konsumentów odróżnia także znaczenie pojęcia kompletności informacji od jej zakresu i szczegółowości. Dlatego też są oni świadomi, że wiedza niezbędna do podjęcia decyzji nie musi pochodzić wyłącznie z jednego źródła. Znamienne jest ponadto to, że czysto techniczne informacje uznawane są za niekompletne – liczby i parametry na ogół nie mają dla konsumenta przełożenia na zastosowanie praktyczne.

Konsumenci podczas procesu decyzyjnego wykazują różne zapotrzebowanie na informacje, zarówno w kwestii ich ilości, jak i samej motywacji do ich poszukiwania. Część respondentów deklarowała gotowość do podjęcia decyzji zaraz po zebraniu podstawowych danych, część natomiast oczekuje poznania wszystkiego o danym produkcie. Poszukując informacji, konsumenci mogą się koncentrować wyłącznie na danym produkcie lub na całym segmencie rynku bądź nawet na rynku jako całości.

W obrębie wywiadów potwierdzono wszelkie uwarunkowania występujące w modelu aktywności w poszukiwaniu informacji przedstawionym przez Shmidta i Sprunga¹⁶. Między innymi zauważono, że:

¹⁵ Interesujące jest to, że wymienione elementy składowe informacji pokrywają się z elementami składowymi postawy (element poznawczy, ocena emocjonalna, tendencje do zachowania i zachowanie), więcej zob. na przykład A. Jachnis, *Psychologia konsumenta*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 2007, s. 222.

- większy wydatek (a co się z tym wiąże, większe odczuwane ryzyko oraz stopień wyrzeczenia finansowego) przekłada się na wzrost aktywności poszukiwawczej;
- subiektywnie postrzegany brak wiedzy obniża motywację do zaangażowania w poszukiwanie informacji (zwiększa koszt poszukiwania informacji), jednocześnie także tę motywację może zwiększać, gwarantując dodatkowe korzyści ze zdobywania kolejnych danych;
- zadowolenie z poprzednich cykli decyzyjnych zmniejsza motywację do poszukiwania informacji, podczas gdy doświadczenie dysonansu tę motywację zwiększa;

Dodatkowo zaobserwowano następujące prawidłowości:

- konsumenci nie zawsze szukają dostępu do wszystkich, potencjalnie dostępnych informacji; często w momencie, w którym znajdują informację odpowiadającą na zadane pytanie, kończą poszukiwania;
- informacje oraz ich źródła, które operują zbyt złożoną terminologią bądź prezentują informacje na zbyt wysokim poziomie szczegółowości, często są pomijane.
- istnieją źródła oraz same informacje, które są postrzegane (w zależności od konsumenta) jak zbyt ogólne i z tego powodu nieprzydatne w procesie podejmowania decyzji;
- zbyt duża szczegółowość informacji także może zniechęcać do procesów poznawczych, zwłaszcza jeśli konsument działa pod presją czasu;
- niektórzy nabywcy poszukują większych ilości informacji, także tych niezwiązanych z bieżącym zakupem, dotyczących między innymi tła technologicznego, historii produktów, produktów pokrewnych itd.
- problemy napotymane w procesie poszukiwania informacji (oraz jego wydłużanie się, jako ich konsekwencja) powodują także zniechęcenie, zanik motywacji do ich dalszego poszukiwania;
- konsumenci często poszukują informacji w sposób chaotyczny, szukając równocześnie samych źródeł informacji;
- część konsumentów nie lubi poszukiwania informacji.

Ostatnim wartym podkreślenia zjawiskiem zachodzącym w procesach poszukiwania informacji jest stronniczość konsumenta w selekcjonowaniu zarówno źródeł, jak i samych płynących z nich przekazów. W pierwszej kolejności konsumenci mogą pomijać źródła informacji, które są niezgodne z posiadanymi postawami związanymi z markami i produktami. Dodatkowo w wypadku wystąpienia silnej pozytywnej postawy dotyczącej produktu bądź producenta informacje stawiające ten produkt w pozytywnym świetle są akceptowane i przyjmowane, podczas gdy informacje przeciwne, sprzeczne z przyjętą postawą oceniane są jako niewartościowe, nieracjonalne i wynikające ze stosunku emocjonalnego tworzącego tę informację nie zaś z jego obiektywnego osądu.

Upřednio zgromadzone informacje są także wykorzystywane przy kolejnych cyklach decyzyjnych, przy czym konsumenci, nawet jeśli są zadowoleni z poprzedniego wyboru, często poszukują kolejnych informacji. Zwykle nie jest także problemem zmiana postaw i opinii pod wpływem pozyskiwanych informacji, zwłaszcza jeśli postawy te nie wynikają z

¹⁶ Zob. także B. Schmidt, R. Spring, *A Proposed Model of External Consumer Information Search*, „Journal of the Academy of Marketing Science” 24/3 (1996), s. 246–256.

bezpośredniego, osobistego kontaktu z produktem. Wiąże się to z postępującą, dość szybką ewolucją rynku i technologii i co się z tym wiąże, także wiedzy je opisującej.

4. PODSUMOWANIE

W przeprowadzonych badaniach ukazano wiele prawidłowości, interesujących zarówno z praktycznego, jak i poznawczego punktu widzenia. Ponieważ dotyczą one między innymi procesu pozyskiwania przez konsumenta informacji niezbędnych do podjęcia względnie racjonalnej, przynajmniej w jego opinii, decyzji, mogą stanowić ważny czynnik warunkujący planowanie komunikacji marketingowej zarówno przez producentów, jak i przedsiębiorstwa handlowe rozważanego rynku.

W pierwszej kolejności warto podkreślić znaczenie przypisywane wszelkiego rodzaju informacjom wiążącym się z kontaktem z produktem – recenzjom, opisom jego użytkowania, testom itd. Wiąże się to zapewne z próbą minimalizacji ryzyka wynikającego z problemów z porównaniem produktów bądź nawet z samej specyfiki ich funkcjonowania – konsumenci w pierwszej kolejności wydają się preferować zapoznanie się z działaniem produktu, następnie zaś decydują o transakcji¹⁷.

Co ciekawe, w podobnych kategoriach są postrzegani, przynajmniej przez część badanych, także sprzedawcy, co znajduje się w pewnej sprzeczności z obserwowanym zwykle brakiem zaufania do źródeł o typowo zależnym charakterze. Sama zależność źródła od producenta bądź też detalisty nie jest w żadnej mierze czynnikiem definitywnie przekreślającym pochodzące z niego informacje. Jak wykazano bowiem, respondenci cenią sobie zwłaszcza ich wymiar techniczny – prezentację obiektywnych, liczbowych parametrów produktu czy też jego zdjęć.

Konsekwencjami skłonności do poszukiwania informacji wiążących się z użytkowaniem produktu jest także budowanie oraz funkcjonowanie konsumentów w rozległych sieciach wymiany informacji¹⁸. Za pomocą taniego i ogólnodostępnego narzędzia, jakim jest Internet, konsumenci jeszcze łatwiej mogą poznawać doświadczenia innych, analizować produkty, zadawać pytania, rozwiązywać problemy, minimalizując w ten sposób ryzyko związane z wyborem i niewłaściwym użytkowaniem produktu.

Wszystkie wzmiankowane uwarunkowania mogą znaleźć zastosowanie w planowaniu strategii marketingowej oraz w projektowaniu kształtu prowadzonej w jej obrębie komunikacji. Szczególnie dotyczy to prezentowania informacji związanych z działaniem produktu – w ten sposób podmioty mogą budować wiarygodność przekazu i jednocześnie utrwać wśród konsumentów najważniejsze cechy marek oraz produktów. Istotnym, wymagającym uwagi czynnikiem jest także przeniesienie dużej części komunikacji między konsumentami do Internetu – dzięki temu przedsiębiorstwa mogą brać w niej udział zarówno w formie pasywnej – przez poznawanie konsumenta, jego uwag, skarg, zastrzeżeń oraz monitorowanie poziomu zadowolenia, jak i aktywnej – poprzez udzielanie odpowiedzi, pomoc czy wsparcie techniczne.

¹⁷ Zażalło to także potwierdzenie w dalszej części prowadzonych badań – w badaniu ankietowym respondenci bardzo często wskazywali stworzenie możliwości przetestowania, użycia produktu przed zakupem jako istotny czynnik decydujący o wyborze miejsca dokonania transakcji. Więcej o zagadnieniu tym pisano w: M. Gąsior, *Czynniki wpływające na wybór przez konsumenta miejsca dokonania zakupu produktów rynku IT*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu” 2012/25, .

¹⁸ Więcej zob. E. Rosen, *Anatomia marketingu szepowanego*, Media Rodzina, Poznań 2003, s. 27.

Na koniec należy podkreślić, że wspomniane zagadnienia w dalszej części zrealizowanego procesu badawczego poddano pomiarom o charakterze ilościowym w celu dalszego pogłębienia wiedzy o prezentowanych uwarunkowaniach.

LITERATURA

- [1] Antonides G., W.F. van Raaij, *Zachowanie konsumenta. Podręcznik akademicki*, PWN, Warszawa 2003.
- [2] *Badania marketingowe. Od teorii do praktyki*, red. D. Maison, A. Noga-Bogomilski, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007.
- [3] *Badania marketingowe. Teoria i praktyka*, red. K. Mazurek-Łopacińska, PWN, Warszawa 2005.
- [4] Blackwell R.D., Miniard P.W., Engel J.F., *Consumer behavior*, Harcourt College Publishers, Fort Worth, TX 2001.
- [5] Eppler M.J., *Managing Information Quality*, Springer, Heidelberg 2006.
- [6] Falkowski A., Tyszka T., *Psychologia zachowań konsumenckich*, GWP, Gdańsk 2009.
- [7] Gąsior M., *Czynniki wpływające na wybór przez konsumenta miejsca dokonania zakupu produktów rynku IT*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu” 2012/25.
- [8] Jachnis A., *Psychologia konsumenta*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 2007.
- [9] Jachnis A., *Psychologia konsumenta i reklamy*, Oficyna Wydawnicza „Branta”, Bydgoszcz 1998.
- [10] Kahn B.K., Strong D.M., Wang R.Y., *Information quality benchmarks: product and service performance*, „Communications of the ACM” 2002/45.
- [11] Rosen E., *Anatomia marketingu szeptanego*, Media Rodzina, Poznań 2003. Ekonomiczne, Warszawa 2000.
- [12] Schmidt B., Spring R., *A Proposed Model of External Consumer Information Search*, „Journal of the Academy of Marketing Science” 24/3 (1996).

INFORMATION IN THE MARKET CONSUMERS' DECISION PROCESS – A QUALITATIVE APPROACH

Information processes, as a part of consumer behaviour, seem to have an enormous potential in terms of marketing communication and building a relationship between company and its consumers. This article presents several aspects of polish IT market consumers' perception of information and its sources, and evaluates consequences of the aforementioned perception. The discussion is based on a qualitative study – a series of focused group interviews.

Keywords: consumer behavior, information processes, information quality, decision making, qualitative research.

DOI:10.7862/rz.2012.einh.4

Jacek GURCZYŃSKI¹

O WĄTPLIWYM UPRAWOMOCNIENIU METOD FORMALNYCH W FILOZOFII ANALITYCZNEJ

Artykuł omawia problem uzasadnienia stosowania metod formalnych w filozofii analitycznej. Dyskutowana jest metoda parafraz K. Ajdukiewicza. Zaproponowany przez Ajdukiewicza sposób uprawomocnienia tej metody należy uznać za niezadawalający. Dyskutowany jest też konkretny przykład zastosowania metody parafraz – przedstawiony przez Ajdukiewicza – analiza systemu G. Berkeleya. Przy bliższej analizie okazuje się, że w tym przypadku metoda parafraz zawodzi. Ostatecznie stosowanie metod formalnych w filozofii pozostaje nieprawomocne i nieuzasadnione.

Słowa kluczowe: K. Ajdukiewicz, G. Berkeley, J. Woleński, filozofia analityczna, parafrazy.

Nurt filozofii analitycznej długo pozostawał dominującą orientacją, jeśli nie w filozofii w ogóle, to przynajmniej w kręgu filozofii anglosaskiej. Dwie podstawowe cechy charakterystyczne dla tego nurtu refleksji filozoficznej to po pierwsze zwrócenie się ku językowi, skupienie uwagi na nim samym (problemy znaczenia, sensu, denotacji itd.), a także na roli, jaką odgrywa język w refleksji filozoficznej (zobowiązania ontologiczne, nieprzezroczystość, uteoretyzowanie terminów itd.). Po drugie charakterystyczną cechą jest wykorzystywanie, zarówno do refleksji nad samym językiem, jak i do prób rozwiązywania klasycznych problemów filozoficznych, bogatej aparatury formalnej (logiki ekstensjonalne i intensjonalne, teoria mnogości, elementy metamatematyki z twierdzeniami limitacyjnymi itd.). Pierwszej z tych cech nie można traktować jako wyróżniającej filozofię analityczną, ponieważ także filozofowie, których z pewnością nie można zaliczyć do tego nurtu, na przykład Platon, Lock, Heidegger, Baudrillard, również taką refleksję podejmowali. Pozostaje druga z cech, bezpośrednio lub pośrednio (odwołujące się do wyników) wykorzystywanie w badaniach narzędzi formalnych. Cechą dystynktywną dla filozofii analitycznej pozostawałaby zatem metoda – wykorzystywanie formalnego aparatu dedukcyjnego². Metoda ta bez wątpienia jest metodą ścisłą, co więcej, stanowi ona wzór racjonalnego budowania teorii naukowych. Właśnie z powodu korzystania z narzędzi formalnych filozofia analityczna jest też często nazywana „filozofią naukową” w odróżnieniu od innych, nieodwołujących się bezpośrednio do logiki nurtów filozofii. W tym miejscu pojawia się wiele pytań. Czy przez samo stosowanie tej metody filozofia upodabnia się do nauk wzorcowych – fizyki, a może matematyki? Czy stosowanie tej metody doprowadziło lub też czy można się spodziewać, że doprowadzi do

¹ Dr Jacek Gurczyński, Instytut Filozofii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

² W tym miejscu może pojawić się zarzut, że w filozofii analitycznej wykorzystuje się także nieformalne metody analizy, takie jak na przykład metoda presupozycji rozwinięta przez Petera Strawsona, por. J. Woleński, *Kierunki i metody filozofii analitycznej*, [w:] *Jak filozofować. Studia z metodologii filozofii*, red. J. Perzanowski, PWN, Warszawa 1989, s. 71-72. Ale po pierwsze, zarówno w wypadku tej metody, jak i innych metod nieformalnych wcześniej lub później podejmowane są próby ich formalizacji. A po drugie, można się zgodzić co do tego, że prowadzona tu dyskusja dotyczy tylko filozofii analitycznej wykorzystującej metody formalne (jak już zaznaczyłem, bezpośrednio lub pośrednio), a nurt ten w ramach filozofii analitycznej należy uznać za dominujący i wiodący.

jakiegoś przełomu w rozwiązywaniu problemów filozoficznych? Czy w ogóle stosowanie tej metody, będącej wzorem metody naukowej, jest uprawnione w takiej dziedzinie jak filozofia, co do której toczą się dyskusje, czy ona sama jest nauką? A jeśli tak, to czy jest to metoda jedyna i wystarczająca dla prowadzenia rozważań filozoficznych? Czy też może jest to tylko jedna z wielu metod? Lecz w takim razie – jaki jest jej status epistemologiczny i metodologiczny w porównaniu z innymi metodami stosowanymi w filozofii?

Pytania te, co może dziwić, nie były zbyt często podejmowane przez samych filozofów analitycznych, a jeśli nawet, to pojawiały się przy okazji rozważania innych szczegółowych problemów i zwykle nie poświęcano im zbyt wiele miejsca. Przyczyną tego jest prawdopodobnie przekonanie, że i tak nie ma żadnej lepszej metody naukowej od metody dedukcyjnej. Ale czy dotyczy to również **zastosowań** metody dedukcyjnej w filozofii? Często do problemu tego powracał w swoich pracach Jan Woleński³. Metafilozoficzne poglądy Woleńskiego rozwijane i uzupełniane na przestrzeni wielu lat w licznych pracach wydają się dobrze uzasadnioną propozycją rozstrzygnięcia podstawowych wątpliwości związanych z metodą i statusem filozofii analitycznej.

Metafilozoficzne rozważania Woleńskiego są inspirujące, prowadzą do ciekawych wniosków, lecz czasami też wzbudzają wątpliwości. Zaczniemy od tego, że potwierdza on to, co powiedziano wcześniej, a mianowicie, że „w żadnym wariacie filozofia analityczna nie sprowadza się do filozofii języka [...] filozofia języka jest działem filozofii, a filozofia analityczna – koncepcją filozofii”⁴. Jak zatem przedstawia się owa koncepcja filozofii? Okazuje się, że dokładne jej określenie jest w zasadzie niewykonalne. Woleński pisze: „[F]ilozofia analityczna podziela w tym względzie los innych (wszystkich) nurtów filozoficznych, których granice są rozmyte, a wzajemne relacje nader skomplikowane. Istnieje i drugi powód utrudniający, a nawet uniemożliwiający, jednoznaczną charakterystykę nurtu analitycznego wedle formuły «filozofia analityczna jest to...». Jest nim wewnętrzne zróżnicowanie tego nurtu, sprawiające, że termin «filozofia analityczna» stanowi rodzinowy w sensie Wittgensteina. [...] Nie widzę innego sposobu prezentacji filozofii analitycznej aniżeli za pomocą krótkiego przynajmniej zarysowania jej odmian i historii”⁵. Po czym następuje prezentacja stanowisk George’a Edwarda Moore’a, Bertranda Russella, Ludwiga Wittgensteina (z obydwu okresów), empiryzmu logicznego, szkoły lwowsko-warszawskiej, oksfordzkiej filozofii języka potocznego i filozofii formalnej. Przy takiej różnorodności stanowisk filozoficznych zaliczanych do nurtu filozofii analitycznej rzeczywiście trudno znaleźć wspólne im elementy.

Jeżeli będziemy pytać filozofów spoza kręgu analitycznego – „Co to jest filozofia analityczna?” – najczęściej usłyszymy odpowiedź: „Filozofia analityczna to..., no to logika”. W obrębie filozofii nurt analityczny jest kojarzony ze stosowaniem aparatury formalnej w badaniach filozoficznych – w których stosowanie rozumiane jest bardzo

³ Zob. J. Woleński, *Metafilozoficzne dylematy analityków*, „Humanitas” 1981/6, s. 171–198; J. Woleński, *Kierunki i metody filozofii analitycznej*, [w:] *Jak filozofować. Studia z metodologii filozofii*, red. J. Perzanowski, PWN, Warszawa 1989; J. Woleński, *Umiarkowana (poprawiona?) obrona scjentyzmu*, [w:] *Racjonalność – Nauka – Społeczeństwo*, red. H. Kozakiewicz, E. Mokrzycki, M.J. Siemek, Warszawa 1989; J. Woleński, *Argumentacje filozoficzne*, „Edukacja Filozoficzna” 1990/10, s. 43–59; J. Woleński, *Metamatematyka a epistemologia*, PWN, Warszawa 1993, s. 7–19, 303 n.

⁴ Idem, *Metafilozoficzne dylematy analityków*, s. 196.

⁵ Idem, *Kierunki i metody filozofii analitycznej*, s. 31.

różnorodnie – chodzi tu zarówno o posługiwanie się narzędziami formalnymi, jak i odwoływanie się do wyników uzyskiwanych za ich pomocą. Taki sposób ujęcia nurtu analitycznego powoduje, że niektóre ze zwykle do niego zaliczanych koncepcji filozoficznych znajdują się poza jego obrębem. Jednocześnie jednak wybór taki jest uzasadniony historycznie – to właśnie rozwój logiki formalnej bezpośrednio doprowadził do uformowania nurtu analitycznego w filozofii – a także, w dużej mierze, merytorycznie – ogromną większość znaczących wyników w filozofii analitycznej uzyskano dzięki zastosowaniu aparatury formalnej.

Z tego powodu właśnie uprawomocnienie (uzasadnienie) stosowania metod formalnych w rozwiązywaniu problemów filozoficznych jest (czy też powinno być) głównym problemem metafizycznym dla filozofii analitycznej. Od tego uzasadnienia bowiem zależy status epistemologiczny rozwiązań konkretnych problemów filozoficznych proponowanych przez filozofię analityczną, a także jej pozycja w stosunku do innych nurtów filozoficznych. Na kwestie te wskazuje między innymi Marcin Poręba: „Wątpliwości budzi, [...] w jakim sensie można w ogóle mówić o stosowalności wyników badań nad językami sformalizowanymi na terenie języka potocznego, co dopiero mogłoby zapewnić tym wynikom doniosłość filozoficzną”⁶. I nieco dalej: „Jeżeli filozofia uprawiana metodami semantycznymi ma w ogóle stanowić ważną, interesującą teoretycznie propozycję, to należy się zastanowić, czy pewne tezy dające się uzasadnić na podstawie ustaleń metamatematyki nie są po prostu **tożsame** z odpowiedziami na – przynajmniej niektóre – przekazane tradycją, centralne pytania filozofii”⁷.

Jak zauważa Woleński wprowadzenie metod formalnych do filozofii nie jest trywialną kwestią: „Ogólnie rzecz biorąc, przejście od logiki czystej do logiki stosowanej na użytek filozofii wymaga wcześniejszego zbadania, czy podstawianie wyrazów mowy potocznej za stałe i zmienne języka logiki jest materialnie adekwatne do danego problemu, a dokładniej języka, w którym ten problem jest wyrażony”⁸. A następnie, odwołując się do Kazimierza Ajdukiewicza, stwierdza: „Pozorne stosowanie logiki do rozwiązywania zagadnień filozoficznych, sformułowanych w języku potocznym, nie polega więc na tym, że się na drodze dopuszczalnych podstawień wyciąga z twierdzeń logicznych wnioski przyczyniające się do rozwiązania owych zagadnień. Postępowanie, które wedle wszelkiego pozorów na takie stosowanie wygląda, zasadza się na tym, że w języku potocznym konstruuje się zdania o strukturze izomorficznej ze strukturą zdań logicznych, których zmienne inny posiadają zakres zmienności aniżeli odpowiadające im zmienne logiczne. Dopiero z tych parafraz dadzą się wysnuć na drodze podstawień konsekwencje dotyczące zagadnień filozoficznych, sformułowanych na gruncie języka potocznego. Istnieje bez wątpienia potrzeba zbudowania systemu takich zdań, ponieważ one dopiero stanowiłyby logikę języka potocznego. Zdania owe jednakowoż, będąc parafrazami uogólnionych zdań logicznych, domagają się uprawnień, którego w istniejącej współcześnie logice znaleźć nie mogą”⁹. Ostatecznie: „Problem uprawnień parafraz jawi się więc jako główny w tej metodzie analitycznej”¹⁰.

⁶ M. Poręba, *Transcendentalna teoria świadomości*, Fundacja Aletheia, Warszawa 1999, s. 16.

⁷ *Ibidem*, s. 20.

⁸ J. Woleński, *Metafizyczne dylematy analityków*, s. 182.

⁹ Kazimierz Ajdukiewicz, z odczytu wygłoszonego na kongresie filozoficznym w Pradze w 1934 roku, cyt. za: J. Woleński *Metafizyczne dylematy analityków*, s. 181; zob. także J. Woleński, *Kierunki i metody filozofii analitycznej*, s. 67.

¹⁰ J. Woleński, *Metamatematyka a epistemologia*, s. 13.

Zanim przejdę do problemu uprawnienia parafraz, zatrzymam się na chwilę przy samych parafrazach, próbując dobrze zrozumieć, czym powinny się one charakteryzować¹¹. Mają to być zdania z języka naturalnego, których struktura jest **izomorficzna** z ogólnymi zdaniami logiki. Powiedzenie, że mapa ma być izomorficzna z wycinkiem powierzchni, czy też strukturą terenu, który przedstawia, jest tylko sformułowaniem ogólnego warunku, do którego zrealizowania potrzebna jest znajomość wielu szczegółowych reguł i technik. Na ich podstawie konstruowane są następnie kryteria poprawności wykonanej mapy. O każdej poprawnie wykonanej mapie można powiedzieć, że jest izomorficzna ze strukturą terenu, który przedstawia, lecz własności struktury, ze względu na które będzie ona izomorficzna, są różne w wypadku mapy fizycznej, administracyjnej czy hydrologicznej. Czytanie każdej z tych map dostarcza nam innych informacji na temat terenu (z którym dana mapa jest izomorficzna) i pozwala na wyciąganie różnych konsekwencji. Oczywiście jest, że izomorfizm nie może być rozszerzony na wszystkie własności badanego układu: mapa fizyczna jest izomorficzna względem ukształtowania danego terenu, lecz nie dostarcza nam żadnych informacji na przykład na temat podziału administracyjnego tego terenu.

A zatem jak rozumieć cytowaną wcześniej wypowiedź Ajdukiewicza? Czy dosłownie, czyli struktura to syntaksa, czy też chodzi tu o strukturę semantyczną (sensów, czy też warunków prawdziwości)? Oczywiście dużo łatwiej wyobrazić sobie zrealizowanie pierwszej z tych propozycji, czyli izomorfizm syntaktyczny. Jednakże w tym wypadku logika co najwyżej służyłaby do sprawdzania spójności syntaktycznej (poprawności formalnej) badanej tezy, argumentacji czy systemu filozoficznego¹². To jednak stanowczo zbyt mało, a więc nie to Ajdukiewicz musiał mieć na myśli, mówiąc o izomorfizmie struktury. Niestety brak jakichś bliższych i bezpośrednich wskazówek dotyczących tego, w jaki sposób można konstruować parafrazy izomorficzne ze strukturą semantyczną zdań logiki. Nie wiadomo, czy przedsięwzięcie takie w ogóle da się zrealizować. Dziwi także stwierdzenie dotyczące zakresu przebiegu zmiennych. Po pierwsze, dlatego że przy standardowej interpretacji logiki, zmienne przebiegają dowolny, niepusty zbiór przedmiotów, a zatem różnica w zakresie zmienności może polegać wyłącznie na ograniczeniu tego zakresu w parafrazach. Co zresztą nie powinno stanowić żadnego problemu, ponieważ zdanie prawdziwe dotyczące wszystkich przedmiotów jest również prawdziwe o każdym z nich (czy pewnej ich grupie) z osobna. Po drugie, parafrazy mają być zdaniami języka naturalnego, w którym to języku nie występują żadne zmienne, a co najwyżej zaimki, którym czasami przypisuje się rolę zmiennych. Ale czy o to tu właśnie chodzi?

Być może sytuację trochę rozjaśni konkretny przykład zastosowania metody parafraz dokonany przez samego Ajdukiewicza¹³. Dyskutowany przykład ma pokazać, przy użyciu

¹¹W *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* – <http://www.pwn.pl> – czytamy, że parafraza to „swobodna przeróbka utworu literackiego lub czyjejs wypowiedzi rozwijająca i modyfikująca treść pierwowzoru”, co sugeruje, że z pewnością ani Ajdukiewicz, ani Woleński nie używają tego terminu w jego potocznym znaczeniu. Dlatego też konieczne jest dokładne ustalenie znaczenia tego terminu. Robert Łyczek w artykule *O pojęciu parafrazy* próbuje doprecyzować pojęcie parafrazy, odwołując się do pojęcia przekładu („Kultura i Historia” 2009/15, s. 32–48). Ze względu na tezę Quine’a o niezdeterminowaniu przekładu jest możliwe, że dwa przekłady z jednego języka na drugi będą zgodne z ogółem możliwych danych, lecz będą niezgodne ze sobą – taki sposób rozumienia parafraz trzeba uznać za niewystarczający dla naszych celów.

¹²Dla tak rozumianych parafraz ich uprawnienie nie wykraczałoby poza logikę.

¹³K. Ajdukiewicz, *Epistemologia i semiotyka*, [w:] idem, *Język i poznanie*, t. II, PWN, Warszawa 1985 [pierwodruk w: „Przegląd Filozoficzny” 44/4 (1948), s. 336–347], s. 105–116. Ten sam przykład przedstawia

metod i odwołaniu się do wyników logiki (przede wszystkim rozróżnienia języka i metajęzyka), że idealistyczny system Berkeleya oparty jest na prostym nieporozumieniu. Ajdukiewicz zauważa, że twierdzenie „formułujące warunek umożliwiający wyzyskanie wypowiedzi dotyczących wyrażań dla otrzymania wypowiedzi dotyczących rzeczy, o których te wyrażenia mówią, można przez **analogię** [podkr. J.G.] przenieść z terenu logiki języka na równoległy teren epistemologii, wygłaszając (w postaci przypuszczenia) następujące twierdzenie: w teorii poznania można twierdzenia dotyczące myśli wyzyskać dla wysnuwania z nich wniosków o rzeczach, do których się te myśli odnoszą, pod tym tylko warunkiem, że mówić się będzie od początku językiem, w którym występować będą nie tylko nazwy tych myśli, lecz również wyrażenia dotyczące rzeczy, do których się owe myśli odnoszą”¹⁴. Filozof uprawiający refleksję epistemologiczną może zatem „[...] operować tylko językiem syntaksy w szerokim tego terminu rozumieniu, tj. językiem, w którym występują tylko nazwy wyrażań języka przedmiotowego czy też nazwy myśli będących znaczeniami tych wyrażań”¹⁵. Może on jednak również „[...] posługiwać się od początku swej epistemologicznej refleksji obok języka syntaksy również językiem przedmiotowym. W tym wypadku musi się on też podporządkować właściwym temu językowi regułom (kryteriom). Zagadnienia sformułowane w języku przedmiotowym rozstrzygać wtedy będzie wedle tych samych reguł, wedle których rozstrzyga je badacz o nastawieniu czysto rzeczowym, nie uprawiający refleksji epistemologicznej. Filozof obierający drugą z tych dróg stać się więc musi realistą, który wraz z badaczami przyrody będzie twierdził, że domy, drzewa, góry itd. istnieją, rozumiejąc przy tym owe twierdzenia dosłownie, tzn. tak, jak je rozumieją badacze przyrody, mówiący językiem przedmiotowym”¹⁶.

W prezentowanym wywodzie pojawia się nowy element dotyczący parafraz – analogia. Sam Ajdukiewicz twierdzi, że rozumowanie przez analogię zbliżone jest do rozumowania przez niepełną indukcję enumeracyjną¹⁷. Co więcej, o ile w wypadku indukcji enumeracyjnej do odrzucenia wniosku wystarczy pojedynczy fakt negatywny, o tyle w wypadku analogii konkluzywność tego wnioskowania „nie wymaga tego, aby wiedza wstępna wnioskującego nie obejmowała znajomości przypadków, które tej prawidłowości przeczą”¹⁸. Logiczne uzasadnienie parafraz odwołuje się zatem do jeszcze słabszego i bardziej zawodnego typu rozumowań niż indukcja enumeracyjna. W stosunku do samej analogii użytej przez Ajdukiewicza także można mieć wątpliwości natury formalnej, a mianowicie, czy spełnia ona, i tak już słabe, warunki nałożone na ten typ rozumowania: „Prawdopodobieństwo wniosku [przy rozumowaniu przez analogię – dop. aut.] zależy od tego, czy pomiędzy rozważanymi cechami porównywanych przedmiotów zachodzi wewnętrzny związek, czy tylko zupełnie przypadkowy”¹⁹. Podstawowym warunkiem nałożonym na rozumowania przez analogię pozostaje więc dobre określenie przedmiotów, o których analogię orzekamy. Ajdukiewicz niestety nie wskazuje żadnej własności posiadanych wspólnie zarówno przez logikę języka, jak i epistemologię, co w

zresztą także J. Woleński *Kierunki i metody filozofii analitycznej*, s. 68–70, jako „szczególnie interesujący przykład zastosowania metody parafraz...”.

¹⁴ K. Ajdukiewicz, *Epistemologia i semiotyka*, s. 108.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, s. 108–109.

¹⁷ K. Ajdukiewicz, *Logika pragmatyczna*, PWN, Warszawa 1975.

¹⁸ *Ibidem*, s. 150.

¹⁹ *Mała Encyklopedia Logiki*, red. W. Marciszewski, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław 1988, s. 217.

oczywisty sposób narusza ów podstawowy warunek poprawności nałożony na rozumowania przez analogię.

Wątpliwości budzi również materialna strona omawianego wywodu. Przede wszystkim pojawia się w nim bardzo mocne założenie metafizyczne dotyczące tożsamości języka i myślenia. Tylko w taki sposób bowiem można zrozumieć wypowiedź określającą rozszerzony język składni (czyli ten, w którym mówimy o zależnościach strukturalnych między elementami danego języka) jako taki, w którym występują tylko nazwy myśli. Język przedmiotowy natomiast ma zawierać również wyrażenia dotyczące rzeczy, do których owe myśli się odnoszą. W tym miejscu rozpoczyna się najbardziej zagadkowa część wywodu. Otóż język przedmiotowy, o którym mowa, ma być w tym wypadku językiem potocznym – wziętym z całym jego metafizycznym bagażem²⁰. Dlaczego tak? Przecież Ajdukiewicz bezpośrednio odwołuje się do wyników Tarskiego, który wielokrotnie twierdził, że podanie adekwatnej definicji prawdy dla języka potocznego jest niemożliwe²¹. Między innymi dlatego że język potoczny jest językiem, który zawiera swój metajęzyk. Natomiast Ajdukiewicz podaje przykład języka potocznego jako dobrze określonego języka przedmiotowego. Jedno wyklucza drugie. Pozostaje domniemanie, że wybór takiego, a nie innego języka jest tutaj całkowicie arbitralny i podyktowany takim, a nie innym nastawieniem metafizycznym. Ale w takim razie zostają przesądzone wszelkie później rozważane, wątpliwości epistemologiczne – przypominam, że jest to wstęp do dyskusji nad systemem Berkeleya. Co więcej, nawet przy przyjętych przez Ajdukiewicza założeniach wybór języka potocznego – języka, który według Ajdukiewicza wymusza na nas realistyczne nastawienie – nie jest jedynym możliwym rozwiązaniem. Poszukiwany przez nas język przedmiotowy może równie dobrze odnosić się do dziedziny przedmiotów idealnych, abstrakcyjnych, czysto intencjonalnych czy mentalnych. To nie logika (rozważania syntaktyczne i semantyczne) wymusza na nas realizm, lecz ów realizm jest po prostu zakładany od początku rozważań. Aby utrzymać wyniki logiki klasycznej (pierwszego rzędu), wystarczy przyjęcie założenia o istnieniu jednego przedmiotu – szczególnie może to być na przykład zbiór pusty, czyli przedmiot abstrakcyjny.

Nie mniej zagadkowa jest dalsza część rozważań, mówiąca o rzeczowym nastawieniu badaczy przyrody nieuprawiających refleksji epistemologicznej – według Ajdukiewicza to oni mają dysponować adekwatnymi kryteriami istnienia i nieistnienia przedmiotów. Obecnie panuje już raczej zgoda co do tego, że nauki przyrodnicze w ogóle nie zajmują się zagadnieniami istnienia. Nauki przyrodnicze „zakładają, co prawda, że badana przez nie rzeczywistość jakoś istnieje (lub po prostu: istnieje), jednakże nie zakładają niczego na temat sposobu jej istnienia, a w szczególności nie przesądzają, że istnieje ona «realnie» lub «obiektywnie». I gdyby nawet metafizyce udało się kiedyś niezbitnie wykazać, że owa rzeczywistość jest «konstruktem naszej świadomości», to i tak ani jedno z rzetelnych twierdzeń nauk empirycznych nie doznałoby przez to żadnego uszczerbku”²². Przekonanie o realnym istnieniu otaczającego nas świata jest charakterystyczne dla postawy zdroworozsądkowej i tylko tak można rozumieć tę uwagę w odniesieniu do badaczy przyrody. Wówczas jednak, dodatkowo przy założeniu tożsamości języka i myślenia,

²⁰ K. Ajdukiewicz, *Epistemologia i semiotyka*, s. 109.

²¹ Por. A. Tarski, *Pojęcie prawdy w językach nauk dedukcyjnych*, Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Warszawa 1933, s. 15, 17–31; idem, *Pojęcie prawdy a sformalizowane nauki dedukcyjne*, [w:] idem, *Pisma logiczno-filozoficzne*, PWN, Warszawa 1995, s. 4.

²² W. Galewicz, *Sądy ontologiczne a istnienie*, „Studia Filozoficzne” 1981/2, s. 45–57, s. 48.

okazałoby się, że myślenie zdroworozsądkowe i naukowe mają ten sam status, co byłoby niezgodne z punktem wyjścia samych rozważań i podważałoby sens ich prowadzenia.

Po przebrnięciu przez rozważania przygotowawcze, które nie wypadły zbyt obiecująco dla metody parafraz, a co za tym idzie, dla filozofii analitycznej, moglibyśmy teraz przejść do omówienia konkretnych zarzutów wysuniętych przez Ajdukiewicza wobec systemu Berkeleya. Nie jest to jednak potrzebne, gdyż – jak mam nadzieję – w świetle tego, co zostało już powiedziane, nie ma wątpliwości, że rozważania Ajdukiewicza, podobnie jak rozważania Berkeleya, są rozważaniami **metafizycznymi**, podjętymi na podstawie przyjętych **arbitralnie** założeń. Różnica polega na tym, że pierwszy zakłada istnienie niezależnego od nas, materialnego świata, podczas gdy według drugiego istnieją (w podstawowym, niesprowadzalnym do niczego sensie) tylko duchy – „[D]uchy, czyli my – ludzie, oraz jeden Superduch – Pan Bóg”²³. Dlatego też każda próba wykazania przez Ajdukiewicza, że Berkeley nie ma racji, będzie zawierała błędne koło w dowodzeniu, gdyż jako podstawowe założenie przyjmuje on to, co później chce wykazać. W podobny sposób arbitralne są rozważania Berkeleya: „Co to takiego jest Duch, tego nie potrafił wyjaśnić żaden spirytualista (jak żaden materialista nie umiał sformułować sensownego pojęcia materii)”²⁴. A jednak w gorszej sytuacji znajduje się Ajdukiewicz, zamiarem jego bowiem było wykazanie – co ważne, **metodami naukowymi**, a nie za pomocą metafizycznej spekulacji – że Berkeley się mylił. Okazuje się jednak, że zarówno rozważania jednego, jak i drugiego mają ten sam status metodologiczny i epistemologiczny – punktem wyjścia jest arbitralnie przyjęte założenie co do sposobu istnienia świata. Z tą różnicą, że zamiarem Berkeley’a była budowa systemu metafizycznego, natomiast Ajdukiewicz metafizyki właśnie chciał uniknąć.

I jeszcze kilka bardziej szczegółowych uwag na zakończenie tego wątku rozważań. Berkeley, jak wiadomo, był zawziętym wrogiem materializmu, co stanowiło impuls do budowy systemu spirytualistycznego. Ponieważ jego zamiarem było wykazanie nieistnienia materii, oczywiście jest, że pewnym szczególnie dla systemu ważnym (obecnie powiedzielibyśmy technicznym) terminom nadał znaczenia odmienne od tych, które miały (czy mają) one w języku potocznym. I tak na przykład **ciała** pojmował on jako kompleksy **idei**, których istnienie (już nie w sensie prymarnym) sprowadzało się do tego, że były **postrzegane** przez jakiś **umysł**. W filozofii analitycznej postępuje się podobnie, na przykład Tarski, definiując pojęcie prawdy, dokonał modyfikacji potocznego znaczenia tego terminu, podobnie też postępował sam Ajdukiewicz, wprowadzając pojęcie parafrazy. Dlatego też dziwią zarzuty wysuwane przez Ajdukiewicza wobec Berkeleya: „[T]ermin «ciało» znaczy u Berkeleya co innego, niż znaczy on w mowie potocznej, że więc Berkeley rozszerzając swój pierwotny język o termin «ciało» nie przechodzi do języka przedmiotowego [...] Źródłem pomyłki Berkeleya, [...] jest niezrozumienie słowa «postrzegać». [...] Otóż Berkeley bierze wyraz «postrzegać» w tym sensie, co «świadomie przeżywać». Postrzeganie jest stosunkiem intencjonalnym podobnym do stosunku oznaczania, który wyprowadza ze świata psychiki do świata pozapsychoicznego”²⁵. Postawienie podobnego zarzutu Ajdukiewiczowi odnośnie do parafraz przez nikogo chyba nie zostałyby potraktowane poważnie. Podobne zarzuty wobec Berkeleya formułuje również Woleński, który twierdzi dodatkowo, że Berkeley dopuszcza się ekwiwocacji w

²³ A. Nowakowski, *Apologia Berkeleya*, „Philosophon Agora” 1993/1, s. 16.

²⁴ *Ibidem*, s. 21.

²⁵ K. Ajdukiewicz, *Epistemologia i semiotyka*, s. 110–111.

wypadku terminu „ciało” – „Definicję tego terminu Berkeley podaje w języku syntaksy («Ciało – to układ przeżywanych idei»), sądząc jednak, że jest to definicja sformułowana w języku semantyki»²⁶. W świetle tego, co zostało już powiedziane, to nie Berkeley dopuszcza się ekwiwokacji, lecz to jemu próbuje się narzucić język przedmiotowy, którym on sam w swojej teorii się nie posługiwał.

Do tej kolekcji nieporozumień przyłącza się zresztą i Poręba ze swoją wersją krytyki Berkeleya²⁷. Powołując się na Ajdukiewicza twierdzi, że podstawową przesłanką u Berkeleya była metajęzykowa reguła, określająca sposób posługiwania się funktorem zdaniotwórczym „istnieje”. W myśl tej reguły, **można uznać za prawdziwe** zdanie „a istnieje”, jeśli osoba, która je uznaje, ma pewien zespół wrażeń zmysłowych. Problem pojawia się już tutaj, ponieważ nieco dalej uzasadniając, że owa reguła ma charakter syntaktyczny, autor twierdzi, że podaje ona warunki już nie prawdziwości, lecz bycia tezą pewnego określonego języka. Tak czy owak, Berkeley, kierując się ową regułą w nieuprawniony – podobno – sposób, przechodzi do twierdzenia ontologicznego, wyrażonego już w języku przedmiotowym, mówiącym o tym, że ciała to po prostu zespoły wrażeń zmysłowych. „By zatem od ustaleń syntaktycznych dotyczących warunków prawdziwości zdań o formie «*a istnieje*» móc poprawnie przejść do rozważań nad tym, co rzeczywiście istnieje, Berkeley musiałby dysponować ekwiwalentem semantycznej definicji prawdy, z której m.in. wynikałyby równoważności postaci **zdanie «*a istnieje*» jest prawdziwe wtedy i tylko wtedy, gdy *p***, gdzie «*p*» stanowiłoby przekład metajęzykowy zdania '*a istnieje*' języka przedmiotowego. Atoli uznanie tych równoważności wykluczałoby możliwość głoszenia przezeń ontologicznej tezy idealizmu, implikującej negację całej klasy zdań egzystencjalnych, uznawanych na gruncie języka przedmiotowego»²⁸. Po pierwsze pozostaje niejasne, co należy rozumieć tutaj przez syntaktyczne warunki prawdziwości? Po wtóre, główne założenie Berkeleya – *esse = percipi* – można równie dobrze traktować jako definicję z języka przedmiotowego, co anuluje resztę rozważań. A jeśli nawet będziemy upierać się co do metajęzykowego ujęcia tej formuły, to również wtedy problem znika, gdy korzystając z omawianej reguły, skonstruujemy zdanie: „***a istnieje***” **jest prawdziwe wtedy i tylko wtedy, gdy *a* jest postrzegane**. Natomiast co do ostatniego stwierdzenia cytowanego fragmentu to jest ono prawdziwe tylko wówczas, gdy przez język przedmiotowy będziemy rozumieć, podobnie jak Ajdukiewicz, nasz język potoczny lub jakikolwiek inny o podobnych zobowiązaniach metafizycznych. Lecz takie założenie, jak to zostało pokazane, jest nieprawomocne.

Powróćmy do problemu uprawnienia parafraz. Wiemy już, że takiego uprawnienia nie znajdziemy w samej logice. Ajdukiewicz proponuje: „Mogłyby one osiągnąć to uprawnienie, na drodze analizy znaczeniowej wyrazów mowy potocznej, jako zdanie analityczne. Przy szukaniu tego rodzaju uprawnienia można by posłużyć się metodą fenomenologiczną. Albo też mogłyby osiągnąć swe uprawnienie w taki sposób, że podniosłyby się je do rzędu postulatów, które, nie troszcząc się o znaczenie, jakie wyrazy posiadały w mowie potocznej, nadawałyby im znaczenia w sposób arbitralny. Po tym drugim sposobie postępowania można sobie – jak się zdaje – więcej obiecywać niż po

²⁶ J. Woleński, *Kierunki i metody filozofii analitycznej*, s. 69.

²⁷ M. Poręba, *op. cit.*, s. 22–23.

²⁸ *Ibidem*, s. 23.

metodzie fenomenologicznej, której jednak należałoby na wszelki wypadek spróbować”²⁹. Ostatecznie więc Ajdukiewicz skłania się ku arbitralności (dowolności?), co w efekcie, jak była o tym mowa, sprowadza się do przyjęcia pewnego (dowolnego?) stanowiska metafizycznego, co z kolei w dużym stopniu wyznacza sposób rozwiązania danego problemu (*vide* krytyka systemu Berkeleya)³⁰.

Oczywiście niepowodzenie zastosowania metody parafraz w jednym czy drugim konkretnym przypadku nie przekreśla możliwości zrealizowania takiego programu. Jak jednak wygląda sytuacja? Jeżeli zrezygnujemy z metody fenomenologicznej, pozostaje nam konstruowanie formalnych systemów logiki filozoficznej na podstawie arbitralnie przyjętego założenia. „[O] wyborze tym zadecydują najprawdopodobniej filozoficzne preferencje danego autora, jego z góry powzięta życzliwość dla takiego czy innego rozwiązania danej kwestii”³¹. Wiadomo jednak, że istnieje możliwość stworzenia nieskończenie wielu takich systemów. Jeżeli uparcie będziemy trzymać się twierdzenia o arbitralności wyboru i niemożności jego uzasadnienia, to będziemy dysponować ogromną liczbą różnych teorii, wzajemnie się wykluczających, z których każda rości sobie równe prawa do słuszności. W ten sposób filozofia analityczna dostarcza reprodukcji klasycznych stanowisk filozoficznych wyrażonych jasno i zrozumiale, co w konsekwencji prowadzi do relatywizmu – każda z tych teorii ma taki sam status epistemologiczny i metodologiczny: do jej skonstruowania używamy metody dedukcyjnej, a założenia przyjmujemy arbitralnie. Nie ma żadnej możliwości, aby przy tak jak wcześniej zakreślonym programie filozofia analityczna nie dotarła do tego punktu, ani też nie można tego problemu rozwiązać jej środkami. Paradoksalnie, ścisłość metody dedukcyjnej i pewność wyników za jej pomocą otrzymanych kryzys ten pogłębiają. Nie są to już postmodernistyczne **kłacza i różnie**, które można krytykować **z punktu widzenia logiki**. Lecz rezultat, niezamierzenie, jest podobny.

Można wskazać tu dwa główne powody, które doprowadziły do powstania takiej sytuacji. Po pierwsze, jest to przyjęcie jako wzorca refleksji nad światem, metody nauk przyrodniczych (a właściwie fizyki), a po drugie, uznanie metody formalnej w filozofii za metodę podstawową. Woleński pisze: „[M]etoda nauk przyrodniczych jest wzorcem metody naukowej, filozofia nie jest nauką w sensie wzorca, ale w pewnych granicach możliwa jest filozofia naukowa”³². A filozofia naukowa to taka, która „poszukuje intersubiektywnych środków wyrazu za pomocą parafraz twierdzeń naukowych”³³. Dlatego też aby utrzymać swoje podstawowe założenia, Woleński upatruje rozwiązania w hermeneutyce – dodam od razu, swoiście rozumianej – „Jest to obrona umiarkowana, gdyż przebiega w ramach określonej hermeneutyki filozoficznej, a – wedle moich przeświadczeń metafizycznych – filozof nigdy nie jest uprawniony do orzekania, że jego tezy są **radycznie konkluzywne** [podkr. aut]. [J]est to scjentyzm umiarkowany dlatego, że przeciwstawia się **absolutnym wartościowaniom** [podkr. aut.]. Przechodzę teraz do scjentyzmu metafizycznego. Dyskusję nad nim wygodnie jest rozpocząć od

²⁹ K. Ajdukiewicz, *O stosowalności czystej logiki do zagadnień filozoficznych*, [w:] idem, *Język i poznanie*, t. I, PWN, Warszawa;1985, s. 214.

³⁰ Ponieważ filozofia analityczna korzysta nie tylko z aparatu formalnego logiki klasycznej, lecz również logik nieklasycznych – na przykład logik modalnych, parakonsystentnych, niemonotonicznych, fikcji itd. – więc wpływ na kształt rozwiązania danego problemu ma również wybór takiego, a nie innego systemu logiki.

³¹ M. Poręba, *op. cit.*, s. 17–18.

³² J. Woleński, *Umiarkowana (poprawiona?) obrona scjentyzmu*, s. 193.

³³ *Ibidem*, s. 211.

rozpatrzenia wniosków epistemologicznych płynących z metamatematyki, a przede wszystkim z wniosków płynących z twierdzeń limitacyjnych, które wyrażają istotne ograniczenia systemów formalnych³⁴. Po czym na podstawie wniosków płynących z twierdzenia Gödla o niezupełności i Tarskiego o niedefiniowalności prawdy proponuje, by „nazwać interpretacją hermeneutyczną zrelatywizowaną do danego zbioru kryteriów prawdy każdą ocenę prawdziwościową, która nie jest efektywnie przez te kryteria dana”³⁵. W efekcie do stwierdzenia tego, czy dana parafraza jest właściwa, należy odwołać się do „przyjmowanej przez danego filozofa hermeneutyki”³⁶.

Rozmowanie to budzi pewne wątpliwości. Niemożliwość „radikalnej konkluzywności” i „absolutnego wartościowania” należy tu rozumieć zapewne w kontekście wspomnianych twierdzeń limitacyjnych, a zatem aby stwierdzić prawdziwość pewnych zdań, należy odwołać się do systemu bogatszego, w którym ponownie pojawiają się zdania wymagające do stwierdzenia ich prawdziwości odwołania się do systemu bogatszego i tak *ad infinitum*. Lecz stwierdzenie takie musi opierać się na zastosowaniu metody parafraz do analizy formalnych wyników Gödla i Tarskiego. Kolejnym wnioskiem takiej analizy jest tutaj określenie hermeneutyki, do której należy się odwołać, aby stwierdzić poprawność parafrazy. A zatem, analizując wyniki formalne przy użyciu metody parafraz, dochodzimy do sformułowania kryterium poprawności stosowania metody parafraz przy analizie wyników formalnych (czy też szerzej naukowych). W ten sposób popadamy w błędne koło w rozumowaniu.

Hermeneutyka odgrywa jeszcze inną ważną rolę w metafizycznych poglądach Woleńskiego, a mianowicie służy określeniu różnicy pomiędzy nauką a filozofią: „[W]iadomo, dlaczego argumenty filozoficzne nie rozstrzygają tak jak argumenty naukowe: w argumentach filozoficznych jest zbyt «dużo» hermeneutyki”³⁷. Zauważmy, że podstawowym problemem nie jest tutaj sama różnica pomiędzy nauką a filozofią gdyż co do tego, że są to dwie różne dziedziny działalności intelektualnej, zgadzają się raczej wszyscy. Głównym problemem pozostaje: czy i dlaczego nauka ma być wzorcem dla filozofii? Alfred North Whitehead wielokrotnie wskazywał na to, że współczesna nauka, za której początek zwykle przyjmuje się myśl Galileusza, powstała z buntu przeciwko skrajnemu racjonalizmowi średniowiecza. Po odrzuceniu sztywnej racjonalności myśli nastąpił powrót do obserwacji czystych faktów i formułowania, nieuzasadnionych z punktu widzenia rozumu, uogólnień. U podstaw nauki legła zatem wiara w to, że „każde szczegółowe zdarzenie można powiązać w określony sposób ze zdarzeniami wcześniejszymi, ujawniając przy tym prawidłowości ogólne... [oraz] przekonanie, iż tajemnica istnieje i że trzeba ją odsłonić”³⁸. Strategia, polegająca na badaniu tylko tych faktów, których badanie na danym etapie było możliwe, a jednocześnie niezbędne dla dalszego rozwoju teorii, i powiązanie tych faktów z innymi, okazała się niezwykle skuteczna. Późniejsze sukcesy takiego podejścia dostarczają niezbędnego uzasadnienia dla odrotu od racjonalizmu. Taki bunt „był potrzebny. Bardziej niż potrzebny – był absolutnie koniecznym składnikiem zdrowego postępu... Reakcja była więc całkiem rozsądna: ale nie był to protest w imię rozumu”³⁹. Był to protest w imię skuteczności i

³⁴ *Ibidem*, s. 206.

³⁵ *Ibidem*, s. 207.

³⁶ *Ibidem*, s. 211.

³⁷ J. Woleński, *Argumentacje filozoficzne*, s. 54.

³⁸ A.N. Whitehead, *Nauka i świat współczesny*, Instytut Wydawniczy, Warszawa 1988, s. 21.

³⁹ *Ibidem*, s. 25.

pragmatyki, sam też zresztą niezwykle skuteczny, gdyż „nauka nigdy nie zatraciła piętna narodzin w okresie późnorenansowego buntu historycznego. Pozostała ruchem w przeważającej części antyracjonalistycznym, opartym o naiwną wiarę”⁴⁰.

Z tego punktu widzenia to nie nauki przyrodnicze są wzorcem racjonalności, rozumianej wąsko jako postępowanie zgodne z zasadami logiki, lecz właśnie filozofia. Doskonale widać to na przykładzie osiemnastowiecznego sporu pomiędzy Berkeleyem a Newtonem. Spór dotyczył infinitezymali, liczb nieskończenie małych, lecz różnych od zera, do których odwoływał się Newton w swoim rachunku różniczkowym i całkowym. Berkeley wykazał, że pojęcie infinitezymali jest pojęciem wewnątrznie sprzecznym, gdyż liczby te są jednocześnie równe i różne od zera. To po stronie Berkeleya stały logika i rozum, natomiast Newton był obrońcą skuteczności i praktyki. Tego typu postawa, której ostatecznym kryterium rozstrzygającym o słuszności teorii naukowej jest praktyka i skuteczność, a nie logika i rozum, jest charakterystyczna również, co podkreśla Whitehead, dla współczesnych nauk przyrodniczych. Tezę tę potwierdzają liczne przykłady, jak na przykład spór o funkcję δ Diraca, która w momencie jej wprowadzenia była pojęciem sprzecznym. Była jednak wykorzystywana, ponieważ nie tylko upraszczała rachunki, ale też pozwalała rozwiązywać problemy wcześniej nierozwiązywalne⁴¹. W wypadku nauk przyrodniczych odwoływanie się do kryterium skuteczności i praktyki ma uzasadnienie ze względu na ich liczne aplikacje. W wypadku filozofii jest jednak inaczej – jej zadaniem jest opis i powiększanie rozumienia świata, w którym żyjemy.

Podsumowując, wprowadzenie do filozofii narzędzi formalnych nigdy, przynajmniej w wypadku parafraz, nie zostało uzasadnione i uprawomocnione. W ramach filozofii analitycznej nie dokonał się, zapowiadany przez nią samą, przełom w rozwiązywaniu klasycznych problemów filozoficznych. Oczywiście w ramach tego nurtu uzyskano bardzo wiele ciekawych wyników ontologicznych, epistemologicznych, aksjologicznych, z zakresu filozofii języka, umysłu i innych. Jednak status epistemologiczny tych rezultatów jest taki sam jak tych uzyskiwanych przez filozofów „nieanalitycznych”. Wyniki uzyskane przez filozofię analityczną nie cechują się zakładaną programowo konkluzywnością zbliżoną do tej z nauk przyrodniczych, ale nie ze względu, jak twierdzi Woleński, na nadmiar hermeneutyki, gdyż jak pokazują przykłady – infinitezymale, funkcja δ – argumentacje nauk przyrodniczych przewyższają pod tym względem filozofię. Konkluzywność rezultatów nauk przyrodniczych zapewniają im liczne aplikacje, do których filozofia odwołać się nie może. Paradoksalnie więc (a może nie, biorąc pod uwagę infinitezymale i funkcję δ) w program najbardziej naukowo nastawionego nurtu filozofii współczesnej wpisana jest sprzeczność. Z jednej strony stara się ona sprostać najwyższym wymogom racjonalności, wykorzystując narzędzia i wyniki logiki formalnej, a z drugiej chce być naukowa na wzór nauk przyrodniczych (zwłaszcza fizyki), w których ostatecznym kryterium rozstrzygającym o zachowaniu teorii jest praktyka i skuteczność.

LITERATURA

- [1] Ajdukiewicz K., *Logika pragmatyczna*, PWN, Warszawa 1975.
[2] Ajdukiewicz K., *O stosowalności czystej logiki do zagadnień filozoficznych*, [w:] idem, *Język i poznanie*, t. I, PWN, Warszawa;1985.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Więcej ten temat zob. J. Gurczyński, *Dwa typy racjonalności: Berkeley i Newton*, (w druku).

- [3] Ajdukiewicz K., *Epistemologia i semiotyka*, [w:] idem, *Język i poznanie*, t. II, PWN, Warszawa 1985 [pierwodruk w: „Przegląd Filozoficzny” 44/4 (1948)], s. 336–347.
- [4] Galewicz W., *Sądy ontologiczne a istnienie*, „Studia Filozoficzne” 1981/2, s. 45–57.
- [5] Gurczyński J., *Dwa typy racjonalności: Berkeley i Newton*, (w druku).
- [6] Łyczek R., *O pojęciu parafrazy*, „Kultura i Historia” 2009/15, s. 32–48.
- Mala Encyklopedia Logiki*, red. W. Marciszewski, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław 1988.
- [7] Nowakowski A., *Apologia Berkeleya*, „Philosophon Agora” 1993/1, s. 14–29.
- [8] Poręba M., *Transcendentalna teoria świadomości*, Fundacja Aletheia, Warszawa 1999.
- [9] Tarski A., *Pojęcie prawdy a sformalizowane nauki dedukcyjne*, [w:] idem, *Pisma logiczno-filozoficzne*, PWN, Warszawa 1995.
- [10] Tarski A., *Pojęcie prawdy w językach nauk dedukcyjnych*, Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Warszawa 1933.
- Uniwersalny słownik języka polskiego*, 2012, <http://www.pwn.pl>.
- [11] Whitehead A.N., *Nauka i świat współczesny*, Instytut Wydawniczy, Warszawa 1988.
- [12] Woleński J., *Metafilozoficzne dylematy analityków*, „Humanitas” 1981/6, s. 171–198.
- [13] Woleński J., *Kierunki i metody filozofii analitycznej*, [w:] *Jak filozofować. Studia z metodologii filozofii*, red. J. Perzanowski, PWN, Warszawa 1989.
- [14] Woleński J., *Umiarkowana (poprawiona?) obrona scjentyzmu*, [w:] *Racjonalność – Nauka – Społeczeństwo*, red. H. Kozakiewicz, E. Mokrzycki, M.J. Siemek, Warszawa 1989.
- [15] Woleński J., *Argumentacje filozoficzne*, „Edukacja Filozoficzna” 1990/10, s. 43–59.
- [16] Woleński J., *Metamatematyka a epistemologia*, PWN, Warszawa 1993.

ON THE DUBIOUS JUSTIFICATION OF THE FORMAL METHODS IN ANALYTICAL PHILOSOPHY

This paper discusses the problem of validity of applying formal methods to analytical philosophy. It details K. Ajdukiewicz’s method of paraphrases. It is indicated that Ajdukiewicz’s way of justifying of the method is unsatisfactory. What follows, is a discussion of Ajdukiewicz’s example – the analysis of G. Berkeley’s system. It turns out that the method of paraphrases fails in this case. Finally it is concluded that applying of formal methods to philosophy is unjustified.

Keywords: K. Ajdukiewicz, G. Berkeley, J. Woleński, analytical philosophy, paraphrases.

DOI:10.7862/rz.2012.einh.5

Katarzyna MACZNIK¹

**WPLYW RELACJI POLSKO-ROSYJSKICH NA KSZTAŁTOWANIE SIĘ
STATUSU POLITYCZNEGO PAŃSTW OBSZARU POSTRADZIECKIEGO
(1990–2011)**

Upadek Związku Radzieckiego w 1991 roku doprowadził do powstania w Europie piętnastu nowych państw, z których każde musiało zdefiniować swoją politykę, zarówno wewnętrzną, jak i zagraniczną. Rozpad państwa radzieckiego wymusił również konieczność opracowania nowej strategii działania na arenie międzynarodowej najbliższego otoczenia Związku Radzieckiego, zarówno Rosji – jako jego prawnej sukcesorki, jak i Polski, której położenie geopolityczne sprawiało, że stała się pomostem między Wschodem a Zachodem. Sytuacja polityczna w państwach wschodniej części kontynentu europejskiego w latach 1991–2010 ciągle się przeobrażała. Miało to szczególne znaczenie dla polskiej i rosyjskiej polityki zagranicznej. W niniejszej pracy opisano uwarunkowania wydarzeń politycznych, do których doszło na obszarze byłego Związku Radzieckiego, a także wyjaśniono i zanalizowano czynniki, które kształtowały i wpływały na sytuację w tych państwach i miały bezpośredni związek z relacjami polsko-rosyjskimi. Szczególną uwagę zwrócono na politykę rosyjską wobec państw znajdujących się we wschodniej części kontynentu, zwłaszcza na rosyjską interwencję w ich sytuację wewnętrzną czy wykorzystywanie posiadanych przez Rosję surowców w przeprowadzaniu negocjacji gospodarczych oraz jej wpływu na kształtowanie się demokracji na obszarze postradzieckim.

Słowa kluczowe: relacje polsko-rosyjskie, obszar postradziecki, polityka zagraniczna.

1. ZAŁOŻENIA TEORETYCZNE

Rozpad Związku Radzieckiego i ładu jałtańskiego-poczdamskiego radykalnie zmienił otoczenie Rosji. Nowa sytuacja zmusiła Moskwę do podjęcia wysiłków na rzecz odbudowy i nowego zdefiniowania swojej tożsamości cywilizacyjnej, koncepcji polityki zagranicznej i statusu w systemie globalnym. Federacja Rosyjska, w porównaniu ze Związkiem Radzieckim, przekształciła się z mocarstwa o zasięgu światowym w potęgę regionalną. Była zmuszona uznać, że republiki radzieckie stały się niepodległymi państwami, a tym samym dotychczasowa polityka wewnętrzna prowadzona przez radzieckie centrum musiała zostać zastąpiona polityką zagraniczną² wykonywaną przez Rosję wobec odrębnych podmiotów politycznych.

W pierwszych latach przemian ustrojowych (1989–1991) państwa obszaru radzieckiego nie miały jasno sprecyzowanej koncepcji ich miejsca w strukturach międzynarodowych. Według Jerzego Wiatra brak sprecyzowanych działań wynikał z dwóch okoliczności. Pierwszą była niepewność w sprawie przyszłości Związku Radzieckiego, jeszcze do połowy 1991 roku można było przypuszczać, że Związek zdoła się na tyle przeobrazić, że będzie możliwe jego przetrwanie, ewentualnie bez republik bałtyckich. Drugą okolicznością było stanowisko mocarstw zachodnich wobec dążeń do wstąpienia do Paktu Północ-

¹ Mgr Katarzyna Macznik, Wydział Politologii, Zakład Teorii Polityki i Metodologii Politologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

² A. R. Bartnicki, *Stosunki międzynarodowe na obszarze byłego ZSRR*, [w:] *Współczesne międzynarodowe stosunki polityczne*, red. J. Stachura, Białystok 2010, s. 153.

noatlantyckiego przez byłe państwa komunistyczne³. W tej sytuacji przywódcy państw postkomunistycznych nie mogli mieć jasnego wyobrażenia o miejscu swoich krajów w polityce europejskiej i światowej po uwolnieniu się spod radzieckiej dominacji. Gdy 25 XII 1991 roku upadł Związek Radziecki, zarówno przed przywódcami nowo powstałych państw, jak i przed opinią międzynarodową pojawiły się nowe zadania związane z funkcjonowaniem tych krajów. Sytuacja ta niezwykle zwiększyła dynamikę subregionu i zainteresowanie nim na arenie międzynarodowej. Powstanie 15 nowych, niepodległych państw zmusiło każde z nich do zdefiniowania polityki wewnętrznej i zewnętrznej oraz strategii działania na arenie międzynarodowej.

Upadek Związku Radzieckiego stanowił dopełnienie rozpadu bloku wschodniego, stworzył korzystną sytuację także dla Rzeczypospolitej Polskiej, która została uwolniona od imperialnej zależności. Władze Polski musiały dostosować do zaistniałych zmian własną politykę. Również polityka zagraniczna zarówno polska, jak i rosyjska się przekształciła, wytyczono nowe cele i działania, także we wzajemnych kontaktach.

Obszar postradziecki odgrywał istotną rolę w stosunkach polsko-rosyjskich już w latach 1989–1991, okres ten stanowił czas przejściowy we wzajemnych relacjach i postrzeganiu wschodniej części kontynentu. Rząd ówczesnego premiera Polski Tadeusza Mazowieckiego początkowo cechowała daleko posunięta polityka ostrożności wobec Związku Radzieckiego. W *exposé* wygłoszonym 12 września 1989 roku potwierdził zobowiązania sojusznicze Rzeczypospolitej Polskiej wobec członków Układu Warszawskiego, deklarując równocześnie wolę oparcia sojuszu ze Związkiem Radzieckim na demokratycznych podstawach⁴. Nowy etap w stosunkach polsko-rosyjskich rozpoczął się jesienią 1990 roku, na jego kształt wpłynęło między innymi odejście komunistów z rządu Mazowieckiego, jak również występowanie ze Związku kolejnych republik. Jesienią 1990 roku w Ministerstwie Spraw Zagranicznych opracowano założenia tak zwanej polityki dwutorowości, jednak upadek ZSRR oznaczał jej porzucenie przez Polskę oraz stworzył przesłanki do intensyfikacji relacji z nowo powstałymi państwami⁵.

Stosunki między Warszawą a Moskwą w latach 1991–2010 wpływały na kształtowanie się systemu politycznego państw znajdujących się na obszarze postradzieckim. Rozbieżności w postrzeganiu regionu byłego ZSRR i jego roli na arenie międzynarodowej wynikały przede wszystkim z trwającej od kilkuset lat polsko-rosyjskiej rywalizacji o kontrolę obszaru między Morzem Bałtyckim a Morzem Czarnym. Poprzez działania polityczne, gospodarcze i społeczne władze Polski i Rosji starały się wpływać na funkcjonowanie i postrzeganie państw byłego Związku Radzieckiego w stosunkach międzynarodowych. Wpływ Rzeczypospolitej i Federacji Rosyjskiej na sytuację polityczną w państwach obszaru postradzieckiego doprowadził do zmian zarówno we wzajemnych relacjach między Warszawą i Moskwą, jak i do zmian politycznych w regionie. Polskie i rosyjskie zaangażowanie w przemiany odbywające się na obszarze byłego ZSRR zależało od sytuacji politycznej w byłych państwach związkowych, a także od koncepcji polityki zagranicznej proponowanej przez władze w Warszawie i w Moskwie.

³ J. J. Wiatr, *Wybór strategii zagranicznej*, [w:] *Europa pokomunistyczna przemiany państw i społeczeństw po 1989 roku*, red. J. J. Wiatr, Warszawa 2006, s. 338.

⁴ M. Menkiszak, M. A. Piotrowski, *Polska polityka Wschodnia*, [w:] *Polityka zagraniczna RP 1989–2002*, red. R. Kuźniar, K. Szczepanik, Warszawa 2002, s. 214.

⁵ R. Kuźniar, *Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012, s. 83.

2. POLSKA I ROSJA WOBEC OBSZARU POSTRADZIECKIEGO

Oddziaływanie stosunków polsko-rosyjskich na status polityczny państw obszaru postradzieckiego było determinowane przez uwarunkowania zarówno historyczne i polityczne, jak i gospodarcze. Historyczne odniesienia wobec wschodniego sąsiedztwa Polski były implikowane nie tyle wspólnym słowiańskim rodowodem Rzeczypospolitej i Federacji Rosyjskiej, co sprzecznościami i konfliktami, a w ostatnich latach mocarstwowymi aspiracjami Rosji do panowania nad terytorium byłego Związku Radzieckiego⁶. Stosunki z Rosją należą do najbardziej złożonych i trudnych wyzwań w polskiej polityce zagranicznej⁷.

Państwa należące do ZSRR mogły liczyć na polskie wsparcie dla swoich działań i dążeń uzyskania suwerenności. Kraje powstałe po rozpadzie Związku Radzieckiego można podzielić na trzy grupy według kryterium intensyfikacji polskiej polityki zagranicznej wobec nich. Najistotniejsze miejsce zajmowały Ukraina, Białoruś i Gruzja, zwłaszcza w 2008 roku. Państwa te ze względu na swe położenie były szczególnym obiektem zainteresowań zarówno dla Polski, jak i dla Rosji. Dla władz w Warszawie priorytetem było podtrzymywanie dobrych relacji z Kijowem, Mińskiem oraz Tbilisi, zwłaszcza ze względu na ich położenie geopolityczne. Ukraina, Białoruś i Gruzja były również polem najintensywniejszej rywalizacji między Polską a Federacją Rosyjską. Drugą grupę państw stanowiły Armenia, Azerbejdżan, Estonia, Litwa, Łotwa, Mołdawia – państwa te zajmowały istotne miejsce w polskiej i rosyjskiej polityce zagranicznej, zwłaszcza ze względu na swą przynależność do struktur europejskich oraz posiadane zasoby. Trzecią grupę tworzyły Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan – państwa odgrywające marginalną rolę w polskiej polityce zagranicznej, głównie ze względu na położenie geopolityczne oraz ich intensywną współpracę z Federacją Rosyjską. Polskie relacje z tymi państwami opierały się przede wszystkim na wymianie handlowej, mimo to relacje z Kazachstanem, Kirgistanem, Tadżykistanem, Turkmenistanem, Uzbekistanem nie odgrywały istotnej roli w polskiej polityce zagranicznej i nie miały wpływu na stosunki polsko-rosyjskie.

Polska była żywotnie zainteresowana przyjęciem przez państwa byłego Związku Radzieckiego europejskich standardów (demokracja, ochrona praw człowieka, przestrzeganie praw mniejszości, rządy prawa), dążyła do rozwoju współpracy państw regionu ze strukturami Unii Europejskiej i Paktu Północnoatlantyckiego, a także do osłabienia pozycji Rosji na terytorium wschodniej części kontynentu⁸. Działania podejmowane przez władze RP wynikały także z woli stabilizacji państw Europy Wschodniej i Kaukazu Południowego.

Rozpad Związku Radzieckiego w 1991 roku stworzył możliwość kształtowania działań polskich wobec państw wschodniej części kontynentu europejskiego. Władze Polski rozpoczęły tworzenie koncepcji polityki zagranicznej zarówno wobec Rosji, jak i wobec nowo powstałych państw, spośród których cztery stały się bezpośrednimi sąsiadami państwa polskiego. Uwzględniając zmiany, jakie zaszły na mapie Europy, rząd Tadeusza Mazowieckiego zredefiniował politykę zagraniczną. Pierwszą koncepcją polskiej polityki

⁶ R. Kupiecki, K. Szczepanik, *Polityka zagraniczna Polski 1918–1994*, Warszawa 1995, s. 66.

⁷ M. Orzechowski, *Stosunki pomiędzy PRL/RP a ZSRR/FR w latach 1989–1991*, [w:] *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania. Koncepcje. Realizacja*, red. A. Gil, T. Kapuśniak, Lublin–Warszawa 2009, s. 49.

⁸ A. Szeptycki, *Nowa odłona polskiego mesjanizmu na Wschodzie?*, [w:] *Polityka zagraniczna Polski po wstąpieniu do NATO i Unii Europejskiej. Problemy tożsamości i adaptacji*, red. S. Bieleń, Warszawa 2010, s. 290.

wschodniej była polityka dwutorowości⁹. Istotę pomysłu stanowiło równoległe utrzymywanie poprawnych stosunków z ZSRR oraz z niektórymi jego republikami¹⁰. Krzysztof Skubiszewski opowiadał się również za aktywnymi stosunkami z państwami należącymi do Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP) oraz państwami powstałymi po rozpadzie Związku Radzieckiego, ale do WNP nienależącymi¹¹.

Jesienią 1993 roku powstał centrolewicowy rząd koalicji Sojuszu Lewicy Demokratycznej i Polskiego Stronnictwa Ludowego, który wypracował nową koncepcję polityki wschodniej – **Partnerstwo dla transformacji**¹². Program wyznaczał trzy główne zadania dla polskiej polityki wschodniej. Pierwsze polegało na rozwoju partnerskich stosunków bilateralnych z państwami byłego Związku Radzieckiego, szczególnie z Federacją Rosyjską, Ukrainą, Białorusią, państwami bałtyckimi oraz Kazachstanem i Mołdawią. Drugie zadanie to współpraca na rzecz podnoszenia poziomu bezpieczeństwa, stabilizacji i wzajemnego zaufania w regionie Europy Środkowej i Wschodniej. Trzecie – rozwój współpracy gospodarczej z państwami byłego ZSRR¹³. W projekcie przewidywano, że Polska i Rosja będą traktować obszar byłego Związku Radzieckiego jako teren współpracy na podstawie partnerskich relacji. Polska koncepcja została negatywnie przyjęta w Rosji.

Od 1993 roku do końca lat dziewięćdziesiątych polityka zagraniczna Polski wobec państw byłego ZSRR charakteryzowała się przede wszystkim wzajemną polsko-rosyjską krytyką, ograniczeniami kontaktów politycznych, bardzo wolną i trudną odbudową polskiej obecności na rynkach wschodniej Europy¹⁴.

Podstawę ideologiczną nowo powstałej koncepcji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej na początku lat dziewięćdziesiątych stanowiły w dużej mierze założenia „nowego myślenia” Michaiła Gorbaczowa¹⁵. Twórcy koncepcji za priorytet uważali demontaż dotychczasowego systemu i zreformowanie działań Federacji Rosyjskiej na arenie międzynarodowej. Zaproponowane zmiany obejmowały przede wszystkim „bliską zagranicę”, czyli całą przestrzeń postradziecką, włączając w to nie tylko utworzoną w 1991 roku Wspólnotę Niepodległych Państw, lecz także państwa bałtyckie. Rosja nie zgadzała się na żaden „geopolityczny pluralizm” na tym obszarze, czyli na ścieranie się jej wpływów z innymi mocarstwami, przede wszystkim Stanami Zjednoczonymi, traktując przestrzeń postradziecką jako strefę wyłącznie własnych oddziaływań¹⁶. Umocnieniu przez Federację Rosyjską dominacji w przestrzeni postradzieckiej miała służyć WNP, państwasygnatariusze za cel uznały zachowanie elementów wspólnych upadającego ZSRR, w tym głównie przestrzeni socjalno-ekonomicznej, transportowej i wojenno-strategicznej¹⁷. Powstanie WNP uchroniło obszar postradziecki przed chaosem, spowodowanym rozpadem

⁹ K. Marzęda, *Pozycja geopolityczna Polski po roku 1989*, [w:] *Polityka wschodnia Polski...*, s. 62.

¹⁰ K. Skubiszewski, *op. cit.*, s. 21–22.

¹¹ Zob. więcej: wystąpienia sejmowe ministra spraw zagranicznych Krzysztofa Skubiszewskiego z 8 V 1992 roku, 29 IV 1993 roku oraz 30 IV 1993 roku. Strona internetowa Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, <http://orka2.sejm.gov.pl> (dostęp: 10 I 2012).

¹² Zob. więcej: A. Kupich, *Partnerstwo dla transformacji*, Warszawa 1994.

¹³ M. J. Całka, *Polska polityka wschodnia w 1994*, „Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej” 1995, s. 50–52.

¹⁴ R. Kuźniar, *Polityka wschodnia III RP – sukcesy pragmatyzmu, porażki prometeizmu*, [w:] *Polityka wschodnia Polski...*, s. 183.

¹⁵ A. Bryc, *Cele polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2004, s. 22.

¹⁶ B. Łomiński, *Europa Środkowa w polityce zagranicznej Rosji*, [w:] *Polska i jej sąsiedzi w latach dziewięćdziesiątych. Polityczne i ekonomiczne aspekty współpracy i integracji*, red. B. Łomiński, M. Stolarczyk, Katowice 1998, s. 162.

¹⁷ A. R. Bartnicki, *op. cit.*, s. 145.

Związku Radzieckiego, jednak Rosja nie potrafiła w pełni zapanować nad obszarem zajmowanym przez państwa należące do WNP. Co więcej, jako państwo dominujące nie umiała wytworzyć ani mechanizmów, ani nawet koncepcji integracji na wzór Unii Europejskiej¹⁸.

Różnice w koncepcjach polskiej i rosyjskiej polityki zagranicznej wobec państw wschodniej części kontynentu europejskiego w latach 1991–1995 wynikały przede wszystkim z rozbieżności w postrzeganiu roli tych państw na arenie międzynarodowej. Rosja dążyła do podporządkowania sobie regionu postradzieckiego, Polska natomiast podejmowała działania mające na celu doprowadzenie do oderwania państw wschodniej części kontynentu spod dominacji rosyjskiej.

Kolejny etap kształtowania się polskiej koncepcji prowadzenia polityki zagranicznej wobec państw wschodniej części Europy rozpoczął się po zwycięstwie w wyborach prezydenckich Aleksandra Kwaśniewskiego w grudniu 1995 roku. Wówczas dążono do zdynamizowania stosunków polsko-rosyjskich. Nowy prezydent i centrolewicowy rząd podjęli próbę oddzielenia kwestii bezpieczeństwa od pomyślnie rozwijającej się współpracy gospodarczej między Polską a Rosją¹⁹. Wciąż jednak Warszawę i Moskwę dzieliła kwestia rozszerzenia Paktu Północnoatlantyckiego. Koalicyjnemu, centroprawicowemu rządowi Akcji Wyborczej Solidarność i Unii Wolności, kierowanemu przez Jerzego Buzka, nie udało się zaktywizować stosunków z Federacją Rosyjską. Równocześnie Polska podejmowała próby nawiązania współpracy z usamodzielniającymi się okręgami Federacji Rosyjskiej – obwodami Kaliningradzkim i Leningradzkim, Tatarstanem, Baszkortostanem, Niżnym Nowogrodem i Saratowem²⁰.

W latach 1995–2000 w rosyjskiej polityce zagranicznej trwał spór o wybór koncepcji prowadzenia polityki zagranicznej. Jednym z proponowanych projektów był pomysł zgłoszony przez atlantystów – prowadząc politykę atlantycką, Rosjanie nie występowali przeciwko rozszerzeniu Paktu Północnoatlantyckiego, brali nawet pod uwagę sytuację, kiedy Rosja dołączy do struktur Sojuszu²¹. Inne rozwiązanie proponowali euroazjatyści, którzy zarzucali władzom, że poświęcając tak dużą uwagę Zachodowi, zaniedbują inne kierunki. Jednocześnie nie negowano związków Rosji z Zachodem, szczególnie w kwestiach włączenia się w struktury gospodarcze i bezpieczeństwa²². Wpływ na politykę zagraniczną Moskwy mieli również *gosudarstwiennicy* (państwowcy), których głównym hasłem była odbudowa silnego państwa, a w dziedzinie polityki zewnętrznej opowiadali się za autarkią i samoograniczeniem²³. Na pierwszym planie stawiali potrzebę odrodzenia duchowego na bazie rdzennych wartości, zakorzenionych w tradycji prawosławnej, należeli również do najbardziej surowych krytyków rozszerzenia Paktu Północnoatlantyckiego na Wschód²⁴.

Najbardziej pragmatyczne podejście do polityki zagranicznej Rosji wyrażali zwolennicy zachowania równowagi interesów rosyjskich w poliarchicznym świecie²⁵. Projekt ten

¹⁸ *Ibidem*, s. 145.

¹⁹ Zob. sejmowe *exposé* premiera Włodzimierza Cimoszewicza z 14 lutego 1996 roku i wystąpienie ministra spraw zagranicznych Dariusza Rosatięgo w Sejmie z 9 maja 1996 roku, <http://www.sejm.gov.pl> (dostęp: 17 XI 2010).

²⁰ R. Zięba, *Główne kierunki polityki zagranicznej Polski po zimnej wojnie*, Warszawa 2010, s. 173.

²¹ A. Bryc, *op. cit.*, s. 23.

²² S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 71–78.

²³ A. Bryc, *op. cit.*, s. 28.

²⁴ S. Bieleń, *op. cit.*, s. 79–83.

²⁵ K. Łastawski, *Koncepcje polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, red. A. Czarnocki, I. Topolski, Lublin 2006, s. 65.

nazywano koncepcją „multipolarnego ładu światowego” („dynamicznej równowagi”). Łączył założenia euroatlantyzmu oraz *gosudarstwienników*. Opierał się na stwierdzeniu, że powrót do ery bipolarnego ładu światowego jest nierealny. Koncepcja ta koncentrowała się na przekonaniu, że Rosja, nawet jeśli pozostanie słaba, może oddziaływać na relacje światowe, wykorzystując swoje kontakty z innymi ośrodkami siły.

Zwolennicy tej koncepcji nie zakładali wchodzenia w sojusz strategiczny z żadnym istniejącym ośrodkiem siły międzynarodowej, dążyli do utrzymania takiej równowagi, która umożliwiałaby Rosji dokonywanie dyplomatycznych manewrów odpowiednio dobranych do rozwoju sytuacji²⁶. Eksponowano interes narodowy Rosji wśród wielu rywalizujących ośrodków we współczesnym świecie.

Lata 1995–2000 charakteryzowały się wyraźnym kryzysem w działalności WNP, władze w Moskwie traciły zainteresowanie podtrzymywaniem faktycznie niefunkcjonującego bytu, dlatego też ich działania skupiły się na indywidualnej współpracy z państwami znajdującymi się we wschodniej części Europy.

Wraz z wejściem Polski do Sojuszu Północnoatlantyckiego rozpoczął się w marcu 1999 roku nowy etap w polskiej polityce wschodniej. Priorytetem, oprócz ustanowienia dobrosąsiedzkich stosunków z państwami znajdującymi się we wschodniej części Europy, uczyniono utrwalanie niezawisłości państw powstałych po rozpadzie Związku Radzieckiego połączone z kształtowaniem europejskiej orientacji w ich polityce wewnętrznej i zagranicznej, łącznie z perspektywą członkostwa, a także ułożenie partnerskich stosunków z Rosją²⁷. W *exposé* sejmowym minister spraw zagranicznych Bronisław Geremek mówił o polskim dążeniu do rozwijania dobrosąsiedzkich stosunków w całej Europie, pragnieniu utrzymania otwartości wobec Federacji Rosyjskiej i włączeniu do współpracy Stałej Wspólnej Rady NATO–Rosja²⁸.

W stosunkach polsko-rosyjskich nowy etap otworzono w grudniu 2001 roku – centrolewicowy rząd Polski postawił sobie za cel dynamizowanie stosunków dwustronnych, rozwój współpracy i partnerstwa z Rosją oraz traktowanie wzajemnych relacji jako celu samoistnego w polskiej polityce zagranicznej²⁹. Polsko-rosyjskie relacje i ich wpływ na kształtowanie się statusu politycznego państw byłego Związku Radzieckiego w kontekście rozszerzenia Unii Europejskiej można podzielić na dwa etapy. Pierwszy od 1991 roku, czyli od upadku ZSRR, do 2004 roku, kiedy to Polska stała się członkiem Unii Europejskiej (UE). Drugi, od roku 2004 roku do 2011 roku, gdy Polska jako państwo członkowskie struktur unijnych prowadziła politykę wschodnią razem z innymi państwami członkowskimi UE. Gdy w maju 2004 roku Polska stała się pełnoprawnym członkiem Unii Europejskiej kilka kwestii związanych ze strukturami unijnymi negatywnie wpłynęło na relacje polsko-rosyjskie: polityka UE wobec WNP, a także energetyczna polityka Rosji. Federacja Rosyjska traktowała rozszerzenie z 2004 roku jako wielką pomyłkę Unii Europejskiej, wskazując na jej destabilizujący i negatywny charakter. Władze w Moskwie uważały, że wschodnie rozszerzenie UE doprowadzi do destabilizacji politycznej w regionie. Decydenci rosyjscy obawiali się również, że dojdzie do zdecydowanego osłabiania wpływu Rosji na państwa europejskie. Jednocześnie władze moskiewskie zaostrzyły poli-

²⁶ *Ibidem*, s. 66.

²⁷ K. Marzęda, *Pozycja geopolityczna Polski po roku 1989*, [w:] *Polityka wschodnia Polski...*, s. 63–64.

²⁸ Zob. sejmowe wystąpienie ministra spraw zagranicznych Bronisława Geremka z 8 kwietnia 1999 roku, <http://www.sejm.gov.pl> (dostęp: 20 XI 2010).

²⁹ Zob. sejmowe wystąpienie ministra spraw zagranicznych Włodzimierza Cimoszewicza z 14 marca 2002 roku, <http://www.sejm.gov.pl> (dostęp: 9 XI 2010).

tykę energetyczną wobec państw byłego ZSRR, zwłaszcza Ukrainy i Gruzji, chcąc tym samym powstrzymać ich aspiracje zmierzające do integracji z Unią Europejską i Paktem Północnoatlantyckim.

W 2000 roku prezydentem Federacji Rosyjskiej został Władimir Putin, zarówno on, jak i jego następca – Dmitrij Miedwiediew, w swoich działaniach zajmowali się przede wszystkim sprawami wewnętrznymi, polityka zagraniczna również została podporządkowana zagadnieniom wewnętrznym. Kluczowy dla zrozumienia aktywności międzynarodowej Rosji dokument *Koncepcja polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej* zawierał proponowaną wcześniej przez Primakowa wizję świata wielobiegunowego, którego stabilność miała zapewniać globalna równowaga sił utrzymująca się między głównymi ośrodkami potęgi – Zachodem, czyli Stanami Zjednoczonymi i Unią Europejską, a Japonią, Chinami, Indiami i Rosją³⁰. Według władz na Kremlu do odzyskania przez Moskwę silnej pozycji międzynarodowej miała doprowadzić wielosektorowa polityka zagraniczna, skoncentrowana na wykorzystywaniu surowców oraz technologii wojskowej.

W okresie prezydentury Putina najważniejszym kierunkiem polityki, jak wynikało z koncepcji i wypowiedzi prezydenta Rosji, pozostawała WNP. Z jednej strony Rosja uznawała za nieodzowne kontynuowanie integracji w WNP, z drugiej coraz mocniej podkreślała wagę rozwoju stosunków dwustronnych dla stabilizowania sytuacji w regionie. W kontaktach z państwami Europy Wschodniej w działaniach rosyjskich położono nacisk na pragmatyzm i bilateralne relacje z poszczególnymi państwami WNP, szczególnie ze strategicznie ważną Ukrainą. W założeniach polityki zagranicznej z czerwca 2000 roku znalazło się stwierdzenie, że podstawowym obszarem polityki zagranicznej Rosji jest multilateralna oraz bilateralna współpraca z państwami członkowskimi WNP³¹.

Lata 2000–2010 w rosyjskiej polityce zagranicznej charakteryzowały się wzrostem znaczenia obszaru postradzieckiego, do czego przyczyniły się cztery czynniki. Po pierwsze, region ten stał się istotny dla Stanów Zjednoczonych z powodu operacji antyterrorystycznej w Afganistanie. Po drugie, rozluźniła się kontrola Rosji nad regionem, w związku z zainteresowaniem się Stanów Zjednoczonych, Unii Europejskiej i Chin sytuacją we wschodniej części Europy Środkowej. Po trzecie, okazało się, że ten region może stać się alternatywną bazą dla Bliskiego Wschodu w produkcji surowców energetycznych. Po czwarte, zainteresowanie państwami regionu wzrosło po antyautorytarnych i prozachodnich przewrotach w Gruzji i na Ukrainie³².

Zmiana na szczytach władzy w Polsce jesienią 2005 roku, wygrane przez Prawo i Sprawiedliwość oraz Lecha Kaczyńskiego wybory parlamentarne oraz prezydenckie, pogłębiły wzajemną nieufność między Polską a Rosją. Nowy rząd i prezydent podjęli zapowiadaną w czasie kampanii „twardą” politykę wobec Rosji³³. Równocześnie władze Polski kontynuowały politykę wspierania demokratycznych przemian na obszarze państw WNP, zwłaszcza na Ukrainie i w Gruzji oraz podejmowały wiosną 2006 roku próby wzniesienia „kolorowej” rewolucji na Białorusi³⁴. Rząd Polski deklarował, że będzie wspierać siły demokratyczne i obywatelskie na Białorusi, stwarzając im między innymi

³⁰ A. Curanović, S. Kardaś, R. Alf, *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej w okresie prezydentury Władimira Putina. Próba bilansu*, Warszawa 2008, s. 12.

³¹ T. Kapuśniak, *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie*, Warszawa–Lublin 2008, s. 147, s. 124.

³² *Ibidem*, s. 147.

³³ R. Zięba, *op. cit.*, s. 184.

³⁴ *Ibidem*, s. 185.

większe możliwości dostępu do informacji³⁵. Również z polskiej inicjatywy zwołano szczyt energetyczny z udziałem Polski, Litwy, Ukrainy i Gruzji – państw próbujących się uniezależnić od dostaw rosyjskiego gazu ziemnego i ropy naftowej.

W latach 2005–2010 wschodnią polityką Polski starał się kreować prezydent Lech Kaczyński, jego działania były ukierunkowane na bezpieczeństwo państwa. Wiedział, że bezpieczeństwo Polski zależy w dużej mierze od stabilnego sojuszu ze stolicami leżącymi na wschód od Polski. Prezydentura Lecha Kaczyńskiego oscylowała wokół stworzenia takiego „sojuszu wschodniego”, który będzie mógł wzmocnić pozycję Rzeczypospolitej w przypadku ewentualnej konfrontacji z interesami Rosji. Celem tej koncepcji było zatem utworzenie sojuszu wolnych państw jako partnera w dyskusji z imperialną Moskwą³⁶.

Po wyborach parlamentarnych w 2007 roku w Polsce powstał rząd koalicyjny Platformy Obywatelskiej i Polskiego Stronnictwa Ludowego, który dążył do poprawy wzajemnych relacji z Rosją i zdecydowanie porzucił realizowaną przez rząd Prawa i Sprawiedliwości politykę zagraniczną. Sytuacja w Europie zaostrzyła się w sierpniu 2008 roku po wybuchu wojny gruzińsko-rosyjskiej, kiedy to prezydent Polski oraz przywódcy europejskich krajów (Litwy, Łotwy, Estonii, Ukrainy) sformułowali zarzuty wobec Rosji. Działanie to wywołało również falę krytyki w Polsce. Rząd ostro krytykował prezydenta Kaczyńskiego, nie zgadzając się na realizację jego koncepcji polityki zagranicznej.

W maju 2008 roku Polska wraz ze Szwecją zgłosiła inicjatywę Partnerstwo Wschodnie; zakładano zwiększenie zaangażowania Unii Europejskiej w demokratyczną transformację Ukrainy, Białorusi, Mołdawii, Gruzji, Armenii i Azerbejdżanu. Koncepcja ta postawiła zarówno przed Polską, jak i przed UE wyzwanie polegające na takiej promocji państw WNP, aby nie była ona odbierana przez Moskwę jako działanie antyrosyjskie.

Cele Polski w stosunku do wschodnich sąsiadów miały w latach 1991–2010 ambitny charakter. Polscy politycy, formułując politykę zagraniczną wobec państw wschodniej części kontynentu, dążyli do promocji demokracji, umocnienia bezpieczeństwa energetycznego, a także integracji ze strukturami europejskimi i euroatlantyckimi. Większość tych celów nie udało się spełnić, gdyż państwa Europy Wschodniej (zwłaszcza Białoruś, Gruzja i Ukraina) okazały się niezdolne do głębokich przemian politycznych. Dodatkowo państwa należące do Unii Europejskiej nie były zainteresowane wspieraniem polskich inicjatyw, a jednoznacznie była im przeciwna Federacja Rosyjska.

Rosja nigdy nie zrezygnowała z kontroli nad obszarem zdominowanym przez ZSRR. Już na początku lat dziewięćdziesiątych powróciła do koncepcji, sięgającej czasów carskich i radzieckich, postrzegania otoczenia międzynarodowego, które podzielono na „bliższą i dalszą zagranicę”³⁷. Polityka rosyjska wobec państw znajdujących się we wschodniej części kontynentu europejskiego przeobrażała się, w zależności od kraju, do którego się odnosiła, a także od sytuacji międzynarodowej. W pierwszych latach po rozpadzie Związku Radzieckiego politycy rosyjscy podejmowali wiele działań mających na celu odbudowę rosyjskiej strefy wpływu na obszarze postradzieckim. Utworzenie 8 grudnia 1991 roku Wspólnoty Niepodległych Państw z udziałem Azerbejdżanu, Armenii, Białorusi, Kazachstanu, Kirgistanu, Mołdawii, Rosji, Tadżykistanu, Turkmenistanu, Ukra-

³⁵ Zob. więcej: wystąpienie sejmowe ministra Stefana Mellera z 15 lutego 2007 roku, <http://orka2.sejm.gov.pl>, (dostęp: 13 I 2012).

³⁶ *Na Zachodzie interesy, na Wschodzie bezpieczeństwo*, wywiad z Krzysztofem Szczerskim z 5 IV 2011, www.portal.arcana.pl (dostęp: 12 X 2011).

³⁷ A. R. Bartnicki, *Stosunki międzynarodowe na obszarze ZSRR*, [w:] *Współczesne międzynarodowe...*, s. 144.

iny i Uzbekistanu było podyktowane wolą utrzymania mocarstwowych aspiracji Federacji Rosyjskiej. Do WNP nigdy nie przystąpiły republiki bałtyckie, wskazując tym samym kierunek swojej polityki zmierzającej do całkowitego zerwania związków z ZSRR.

Analizując oddziaływanie relacji polsko-rosyjskich na sytuację polityczną w państwach znajdujących się we wschodniej części Europy Środkowej, szczególną uwagę należy zwrócić na stosunki między Rzeczpospolitą Polską a Federacją Rosyjską w latach 2000–2010. Największe oddziaływanie relacji polsko-rosyjskich na status polityczny państw wschodniej części kontynentu europejskiego było widoczne podczas wyborów prezydenckich na Ukrainie w listopadzie 2004 roku. Był to moment przełomowy dla Europy, mający duże znaczenie dla stosunków panujących pomiędzy Polską a Rosją, a także na kształtowanie się systemu politycznego na Ukrainie. Znaczenie państwa ukraińskiego we wzajemnych relacjach między Warszawą a Moskwą wynikało przede wszystkim z roli Ukrainy w koncepcjach polityki zagranicznej obu państw. Zarówno Federacja Rosyjska, jak i Rzeczpospolita miały odrębną wizję miejsca Ukrainy w Europie. Rosja postrzegając ją jako swoją strefę wpływów w WNP, dążyła do podporządkowania państwa ukraińskiego. Natomiast Polska starała się budować silną i demokratyczną Ukrainę, zmierzającą do wstąpienia do Unii Europejskiej i Paktu Północnoatlantyckiego.

Polskie i rosyjskie koncepcje polityki zagranicznej wobec państw wschodniej części kontynentu zdecydowanie się różniły. Rozbieżności w głównej mierze wynikały z postrzegania miejsca państw byłego Związku Radzieckiego na arenie międzynarodowej. Proponowane koncepcje w latach 1991–2010 modyfikowano zależnie od zmieniającej się sytuacji politycznej na kontynencie. W pierwszych latach po upadku Związku Radzieckiego zarówno Polska, jak i Rosja opracowywały projekty polityki zagranicznej wobec państw należących we wcześniejszych latach do ZSRR. Prowadzone działania polegały przede wszystkim na wyznaczeniu miejsca Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi, Ukrainy, Mołdawii, Armenii, Gruzji i Azerbejdżanu na arenie międzynarodowej, a także na narzuceniu im kształtu przyszłego ustroju politycznego. Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan stanowiły odrębną grupę państw; w polskiej polityce zagranicznej były one zmarginalizowane. Wzajemne relacje sprowadzono jedynie do oficjalnych kontaktów, a polscy politycy nie podejmowali żadnych działań wpływających na kształtowanie się sytuacji politycznej na zajmowanym przez te państwa obszarze. Rosyjska polityka zagraniczna wobec tych państw nie miała odniesienia na relacje polsko-rosyjskie w latach 2001–2010. Rosyjskie zaangażowanie w Kazachstanie, Kirgistanie, Tadżykistanie, Turkmenistanie i Uzbekistanie nie miało znaczenia dla stosunków między Warszawą a Moskwą.

3. RYWALIZACJA POLSKI I ROSJI O KIERUNEK ROZWOJU PAŃSTW BYŁEGO ZWIĄZKU RADZIECKIEGO

Państwa powstałe po rozpadzie Związku Radzieckiego były zmuszone na nowo zdefiniować swoją politykę zagraniczną, od nowa stworzyć podstawy własnej państwowości. Odmienności, jakie wynikały z potencjału, możliwości i wizji przyszłości, doprowadziły do różnych sposobów ich rozwoju i funkcjonowania, zwłaszcza że mimo rozpadu ZSRR Rosja próbowała, przynajmniej w niektórych z nich, utrzymać swoją strefę wpływów. Rozbieżności te wyraźnie wpływały na relacje polsko-rosyjskie.

Litwa, Łotwa i Estonia najwcześniej ze wszystkich republik radzieckich, gdyż już pomiędzy marcem a majem 1990 roku, ogłosiły deklaracje o niezależności państwowej,

których istotą było odrzucenie prawomocności ich przyłączenia w 1940 roku do Związku Radzieckiego na mocy podpisanego rok wcześniej tajnego protokołu Ribbentrop–Mołotow³⁸. Niepodległość republik nadbałtyckich została potwierdzona w sierpniu 1991 roku. W pierwszym okresie podczas rozpadu ZSRR Rosja nie sprzeciwiała się działaniom Litwy, Łotwy i Estonii zmierzającym do uzyskania niezależności.

Polscy i rosyjscy politycy, oprócz zainteresowania Europą Wschodnią i tworzenia wobec niej koncepcji polityki zagranicznej, podejmowali również działania praktyczne wobec państw Europy Wschodniej. Poczynania te miały na celu ze strony Polski obronę podmiotowości państw wschodniej części kontynentu, Federacja Rosyjska dążyła zaś do narzucenia klientelizmu w relacjach z państwami Europy Wschodniej.

Pomarańczowa rewolucja, która była odpowiedzią na sfałszowane wybory, doprowadziła do zmian na ukraińskiej arenie politycznej, osłabiła rolę Rosji we wschodniej części Europy oraz przyczyniła się do pogorszenia relacji polsko-rosyjskich. Oba państwa stały po przeciwnych stronach w czasie rewolucji i opowiadały się za innymi kandydatami. Polska była pierwszym państwem Unii Europejskiej, którego przedstawiciele pojawili się w Kijowie, aby zaprotestować przeciwko fałszerstwom³⁹. Stanowisko władz Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy wpisywało się w typowe dla Moskwy postrzeganie obszaru WNP jako własnej strefy wpływów o strategicznym znaczeniu. Angażowanie się na tym obszarze innych podmiotów było tradycyjnie odczytywane jako działanie sprzeczne z interesami państwa rosyjskiego. Wybuch pomarańczowej rewolucji zaskoczył władze rosyjskie. Ingerencja Rosji w wewnętrzne sprawy Ukrainy wywołała skutki inne od zamierzonych. Media i politycy rosyjscy twierdzili, że o przegranej Rosji w czasie kampanii prezydenckiej na Ukrainie zdecydował spisek uknuty przeciwko reżimowi, który rozegrał się pomiędzy Stanami Zjednoczonymi, Unią Europejską i Polską⁴⁰. Celem Rosji było odbudowanie reżimu na Ukrainie, nieakceptowanego przez państwa Zachodu.

Podejście władz polskich i rosyjskich do przebiegu pomarańczowej rewolucji na Ukrainie pokazało odmienne spojrzenie obu państw na rolę i miejsce Kijowa w Europie. Oddziaływanie relacji polsko-rosyjskich miało wpływ na politykę Ukrainy po wyborach. Poparcie i zaangażowanie Polski w rewolucję, a także wsparcie ukraińskich działań przez Unię Europejską, doprowadziły do określenia nowej koncepcji polityki zagranicznej. Władze w Kijowie coraz odważniej opowiadały się za integracją z UE i Paktem Północnoatlantyckim.

Równie ważne znaczenie, wynikające przede wszystkim z położenia geopolitycznego, dla władz zarówno polskich, jak i rosyjskich miała sytuacja polityczna na Białorusi. Rosja podejmowała próby zjednoczeniowe pomiędzy Mińskiem a Moskwą, które miały pomóc zachować i umocnić współpracę gospodarczą i polityczną obu państw. Drugiego kwietnia 1997 roku utworzono związek dwóch państw – Związek Białorusi i Rosji (ZBiR)⁴¹. Dynamiczna działalność Rosji skierowana w stronę integracji z Białorusią i jednocześnie pominięcie innych państw należących do WNP wskazywały na zmianę w rosyjskim podejściu do zjednoczenia, a także na osłabienie roli Rosji w regionie i chęć odbudowy jej pozycji.

³⁸ R. Mazur, *Federacja Rosyjska wobec państw bałtyckich*, [w:] *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, red. W. Baluk, Wrocław 2008, s. 58.

³⁹ V. Avioustskii, *Aksamitne rewolucje*, Warszawa 2007, s. 91.

⁴⁰ T. Kapuśniak, *op. cit.*, s. 147.

⁴¹ A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP*, Toruń 2006, s. 220.

Rząd Polski nie zareagował zdecydowanie w 1997 roku na pogłębiającą się integrację Rosji i Białorusi. Minister spraw zagranicznych Dariusz Rosati stwierdził, że Polska nie będzie podejmować działań, które poprawiając stosunki z jednym krajem, mogą istotnie pogorszyć perspektywy realizacji celów najważniejszych⁴².

Kolejnym wydarzeniem politycznym, podkreślającym odmienną wizję państw Europy Wschodniej na arenie międzynarodowej polskie i rosyjskie władze prezentowały w stosunku do wydarzeń w Gruzji w 2003 roku. Rewolucja róż była postrzegana jako walka o Kaukaz między Rosją a Stanami Zjednoczonymi. Federacja Rosyjska dążyła do odbudowy swojej strefy wpływów w Gruzji. Te dążenia ułatwiało jej również posiadanie na jej terytorium trzech baz wojskowych. Rewolucja róż, która doprowadziła do obalenia władz prorosyjskich i przeprowadzenia nowych wyborów wygranych przez opowiadającą się za integracją ze strukturami unijnymi partię Micheila Saakaszwilię, sprawiła jednocześnie, że osłabły rosyjskie wpływy w Gruzji. Jednak kolejne lata udowodniły, że władze w Moskwie łatwo nie zrezygnują z chęci wpływania na sytuację w Tbilisi, czego przykładem była wojna rosyjsko-gruzińska w 2008 roku oraz gruzińsko-rosyjski kryzys gospodarczy.

Mołdawska koncepcja polityki zagranicznej od czasu ogłoszenia niepodległości była niejasna tak dla społeczeństwa Mołdawii, jak i dla wspólnoty międzynarodowej. Polegała ona na próbie połączenia integracji z Unią Europejską ze ścisłą współpracą z państwami WNP⁴³. Oprócz zmagania się z niestabilnością wewnętrzną, korupcją, separatyzmem, brakiem bezpieczeństwa społeczno-gospodarczego, konfliktem w Naddniestrzu oraz zorganizowaną przestępczością, Republika Mołdawii musiała radzić sobie także z wpływami rosyjskimi.

Sytuacja wewnętrzna Mołdawii i realizacja przez nią koncepcji polityki zagranicznej nie miały bezpośredniego wpływu na relacje polsko-rosyjskie w latach 1991–2010. Rosja próbowała oddziaływać na mołdawską sytuację wewnętrzną, głównie poprzez zaangażowanie w konflikt w Naddniestrzu, miało to znaczenie dla budowy demokracji w Mołdawii, lecz nie wpływało na stosunki polsko-rosyjskie.

Azerbejdżan ze względu na swoje położenie geograficzne i posiadane surowce stał się obszarem zainteresowania Federacji Rosyjskiej. Na przestrzeni lat 1991–2010 władze w tym państwie sprawowali prorosyjscy politycy, których działanie cieszyło się poparciem Rosji i zapewniało Baku bezpieczeństwo polityczne, gospodarcze i militarne. Polityka zagraniczna oraz bezpieczeństwa prowadzona przez Azerbejdżan w znacznym stopniu była uwarunkowana przez czynnik surowcowy, który stanowił ważny element strategii utrzymania niezależności państwa. Jednak sytuację państwa azerskiego na arenie międzynarodowej komplikował separatyzm karabachski oddziałujący także na stosunki z mocarstwami regionalnymi – Rosją, Iranem i Turcją⁴⁴. Konflikt o Górski Karabach wpływał na sytuację międzynarodową Azerbejdżanu, zwłaszcza na relacje z Rosją, która podczas sporu popierała Armenię. Azerbejdżan zajmował w polskiej polityce zagranicznej dalekie miejsce, a zainteresowanie jego sytuacją wzrosło dopiero w 2008 roku i opierało się w głównej mierze na współpracy gospodarczej.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ H. Bogucka, *Ewolucja koncepcji polityki zagranicznej Republiki Mołdawii*, [w:] *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwo...*, s. 147.

⁴⁴ A. Włodkowska, *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Azerbejdżanu*, [w:] *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwo...*, s. 231.

Oprócz działań typowo politycznych istotną kwestią wpływającą na kształtowanie się statusu politycznego państw byłego ZSRR było wschodnie rozszerzenie Paktu Północnoatlantyckiego oraz Unii Europejskiej. Podczas procesu integracji państw wschodniej części kontynentu europejskiego ze strukturami europejskimi i euroatlantyckimi Rzeczpospolita Polska i Federacja Rosyjska prezentowały odmienne stanowiska.

Początkowo Rosja była nastawiona pozytywnie do członkostwa państw bałtyckich w Unii Europejskiej i Pakcie Północnoatlantyckim, licząc na korzyści gospodarcze płynące z bliskiego sąsiedztwa. W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych Federacja Rosyjska zaczęła dostrzegać negatywne skutki rozszerzenia, związane między innymi z kwestią Obszaru Kaliningradzkiego.

W relacjach polsko-rosyjskich w kontekście rozszerzenia Unii Europejskiej na Wschód zwrot nastąpił w 2004 roku, gdy Polska przystąpiła do struktur unijnych. Wówczas zaczęła wspierać dążenia prounijne państw Europy Wschodniej, angażując w swoje inicjatywy inne państwa członkowskie Unii przede wszystkim realizację Wymiaru Wschodniego UE oraz Partnerstwo Wschodnie. Najważniejsze różnice dotyczyły miejsca Gruzji i Ukrainy w UE: kraje te wykazywały wolę przystąpienia do struktur, jednak Rosja nie wyobrażała sobie takich działań, bardzo wyraźnie podkreślając swoją niechęć do kontynuacji rozszerzenia UE na Wschód. Dwukrotnie doszło do ostrych konfliktów na tym tle między Polską a Rosją. Po raz pierwszy podczas pomarańczowej rewolucji w Kijowie w 2004 roku, drugi raz w Tbilisi w 2008 roku. Władze na Kremlu, dążąc do odbudowy rosyjskiej strefy wpływów w Europie, nie wyobrażały sobie, aby spod rosyjskiej dominacji wydostały się Ukraina i Gruzja. Natomiast Polska chciała, aby te państwa stały się suwerenne i niezależne.

Choć formalnie Rosja nie dysponowała instrumentami umożliwiającymi zablokowanie procesu integracji Ukrainy, spowalniała go, wykorzystując silnie rozwiniętą sieć formalnych i nieformalnych powiązań z ukraińskimi siłami zbrojnymi⁴⁵. Mówiąc o polityce Białorusi i Mołdawii wobec Paktu Północnoatlantyckiego należy założyć, że są to państwa „niewygodne” dla Sojuszu ze względu na ich położenie geograficzne, a także sytuację geopolityczną w Europie Środkowo-Wschodniej.

Konflikt rosyjsko-gruziński był wyzwaniem dla procesu normalizacji stosunków polsko-rosyjskich, nie doprowadził wprawdzie do załamania tego procesu, ale pokazał jego ograniczenia. Wydarzenia gruzińskie po raz kolejny zaprezentowały różnice w polskim i rosyjskim postrzeganiu państw Europy Wschodniej. Na wiecu w Gruzji prezydent Lech Kaczyński w ostrych słowach potępił agresję Rosji jako przejaw tradycyjnego imperializmu⁴⁶. Stał na stanowisku, że rolą Polski jest bezwarunkowe i daleko idące udzielenie poparcia Gruzji, nawet jeżeli miałyby to oznaczać długotrwałą konfrontację z Rosją⁴⁷.

Wojna rosyjsko-gruzińska była poważnym wstrząsem dla całego południa WNP. Uwidoczniła dominację polityczną i wojskową Rosji, a także jej gotowość do wykorzystywania kwestii bezpieczeństwa w celu osiągnięcia celów politycznych i gospodarczych. W tej dziedzinie z Rosją w regionie nie mogło rywalizować żadne inne mocarstwo. Największą stratę poniosły w tym kontekście państwa, które próbowały podważyć polityczną i militarną pozycję Rosji w regionie: Stany Zjednoczone, Gruzja i Azerbejdżan.

⁴⁵ E. Wyciszkievicz, *Perspektywy członkostwa Ukrainy w NATO*, „Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych”, 10 V 2005, 279/34, s. 1405–1407.

⁴⁶ B. Cichocki, *Polityka Polski wobec Rosji*, „Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej” 2009, s. 119.

⁴⁷ *Musimy zmienić Unię*, „Rzeczpospolita”, 16 VIII 2008, 8092/19, <http://archiwum.rp.pl> (dostęp: 10 II 2011).

4. UWAGI KOŃCOWE

Polska i rosyjska polityka zagraniczna wobec państw byłego Związku Radzieckiego w latach 1991–2010 zdecydowanie się różniła. Stosunki polsko-rosyjskie w okresie intensywnie prowadzonej przez Moskwę odbudowy strefy wpływów na obszarze postradzieckim przechodziły przez kilka etapów. Najważniejszą rolę w latach 1991–2000 we wzajemnych relacjach między Warszawą i Moskwą odegrał obszar Wspólnoty Niepodległych Państw, który był istotną przeszkodą w poprawie stosunków polsko-rosyjskich, bowiem oba państwa posiadały sprzeczne koncepcje rozwoju obszaru postradzieckiego. Polska chciała, aby państwa te były demokratyczne, suwerenne oraz zintegrowane z Unią Europejską i Paktem Północnoatlantyckim. Zgodnie z podejściem polskim nie musiało to wykluczać zachowania przez Kijów i Mińsk dobrych relacji z Moskwą. Z powodu popierania proeuropejskich dążeń Ukrainy Polska była postrzegana w Rosji jako nieformalny lider grupy państw uznawanych za nieprzyjazne wobec Rosji sąsiadujących z nią na południu i zachodzie⁴⁸.

Odbudowa rosyjskiej strefy wpływów miała bezpośrednie znaczenie dla relacji polsko-rosyjskich w latach 2004–2010. Na początku lat dziewięćdziesiątych, gdy Rosja inicjowała powstanie WNP i próbowała dokonać ponownej integracji obszaru postradzieckiego, strona polska nie sprzeciwiała się rosyjskim dążeniom, była skupiona bowiem na opracowywaniu nowej koncepcji polityki zagranicznej. Dopiero coraz intensywniejsze działania Rosji i próby wpływania na suwerenne państwa, a także zmiany na polskiej arenie politycznej i opracowanie nowej koncepcji polityki zagranicznej wobec państw Europy Wschodniej spowodowały reakcję Warszawy i doprowadziły do ochłodzenia relacji polsko-rosyjskich.

Irytację Rosji wzbudzała kontynuowana przez Polskę polityka wspierania demokratycznych przemian w państwach WNP, zwłaszcza na Ukrainie i w Gruzji⁴⁹. Te działania jeszcze wyostrzyły negatywny wizerunek Polski w Rosji, dodatkowo polscy przedstawiciele zaczęli uczestniczyć w spotkaniach GUAM (w 2005 roku została przekształcona w Organizację na Rzecz Demokracji i Rozwoju). Również z polskiej inicjatywy zwołano szczyt energetyczny z udziałem Polski, Litwy, Ukrainy i Gruzji – państw próbujących się uniezależnić od dostaw rosyjskiego gazu ziemnego i ropy naftowej.

Oddziaływanie relacji polsko-rosyjskich na status polityczny państw znajdujących się we wschodniej części kontynentu europejskiego doprowadziło do wielu zmian. Stosunki panujące między Warszawą i Moskwą miały największy wpływ na zmianę sytuacji politycznej na Ukrainie, w Gruzji oraz na Litwie, Łotwie, a także w Estonii. Przemiany w 2004 roku w państwie ukraińskim były miejscem starcia dwóch wizji Ukrainy na arenie międzynarodowej – „polskiej” i „rosyjskiej”. Armenia, Azerbejdżan i Mołdawia znajdowały się w kręgu zainteresowań polityków polskich i rosyjskich, głównie ze względów ekonomicznych oraz militarnych. Największe rozbieżności dotyczące statusu politycznego budziły sprawy Białorusi i Gruzji w latach 1991–2010. Polskim władzom, mimo podejmowanych działań, nie udało się doprowadzić do uniezależnienia Mińska od Moskwy, w odniesieniu do Tbilisi polska polityka osiągnęła połowiczny sukces w 2008 roku. Jednak Rosja konsekwentnie prowadziła politykę integracji z Białorusią i podporządkowania Gruzji.

⁴⁸ M. Kaczmarski, W. Konończuk, *op. cit.*, s. 213.

⁴⁹ R. Zięba, *op. cit.*, s. 185.

LITERATURA

- [1] Avioutskii V., *Aksamitne rewolucje*, Warszawa 2007.
- [2] Bieleń S., *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006.
- [3] Bryc M., *Cele polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2004.
- [4] Całka M. J., *Polska polityka wschodnia w 1994*, „Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej” 1995.
- [5] Cichocki L., *Polityka Polski wobec Rosji*, „Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej” 2009.
- [6] Curanović A., Kardaś S., Alf R., *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej w okresie prezydentury Władimira Putina. Próba bilansu*, Warszawa 2008.
- [7] *Europa pokomunistyczna przemiany państw i społeczeństw po 1989 roku*, red. J. J. Wiatr, Warszawa 2006.
- [8] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, red. A. Czarnocki, I. Topolski, Lublin 2006.
- [9] Kapuśniak T., *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie*, Warszawa–Lublin 2008.
- [10] Kupich A., *Partnerstwo dla transformacji*, Warszawa 1994.
- [11] Kupiecki R., Szczepanik K., *Polityka zagraniczna Polski 1918–1994*, Warszawa 1995.
- [12] Kuźniar R., *Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012.
- [13] Kuźniar R., *Droga do wolności. Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008.
- [14] *Polityka bezpieczeństwa narodowego państw obszaru WNP. Wybrane problemy*, red. W. Baluk, Toruń 2009.
- [15] *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania. Koncepcje. Realizacja*, red. A. Gil, T. Kapuśniak, Lublin–Warszawa 2009.
- [16] *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, red. W. Baluk, Wrocław 2008.
- [17] *Polityka zagraniczna Polski po wstąpieniu do NATO i Unii Europejskiej. Problemy tożsamości i adaptacji*, red. S. Bieleń, Warszawa 2010.
- [18] *Polityka zagraniczna Polski. Unia Europejska, Stany Zjednoczone, Sąsiedzi*, red. J. Czapotowicz, Warszawa 2008.
- [19] *Polityka zagraniczna Rosji*, red. S. Bieleń, M. Raś, Warszawa 2009.
- [20] *Polityka zagraniczna RP 1989–2002*, red. R. Kuźniar, K. Szczepanik, Warszawa 2002.
- [21] *Polska i jej sąsiedzi w latach dziewięćdziesiątych. Polityczne i ekonomiczne aspekty współpracy i integracji*, red. B. Łomiński, M. Stolarczyk, Katowice 1998.
- [22] Sejmowe exposé premiera Włodzimierza Cimoszewicza z 14 lutego 1996 roku i wystąpienie ministra spraw zagranicznych Dariusza Rosatigo w Sejmie z 9 maja 1996 roku, <http://www.sejm.gov.pl>.
- [23] Sejmowe wystąpienie ministra spraw zagranicznych Bronisława Geremka z 8 kwietnia 1999 roku, <http://www.sejm.gov.pl>.
- [24] Sejmowe wystąpienie ministra spraw zagranicznych Włodzimierza Cimoszewicza z 14 marca 2002 roku, <http://www.sejm.gov.pl>.
- [25] Skubiszewski K., *Polska polityka zagraniczna*, „Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej” 1991.

- [26] Strachota K., Górecki W., *Kaukaz Południowy i Azja Centralna po wojnie rosyjsko-gruzińskiej – konsekwencje geopolityczne*, „Komentarze Ośrodka Studiów Wschodnich” 2008/10.
- [27] *Na Zachodzie interesy, na Wschodzie bezpieczeństwo*, wywiad z Krzysztofem Szczerskim z 5 IV 2011, <http://www.portal.arcana.pl> (dostęp: 12 X 2011).
- [28] *Musimy zmienić Unię*, „Rzeczpospolita”, 16 VIII 2008, 8092/19, <http://archiwum.rp.pl> (dostęp: 10 II 2011).
- [29] Włodkowska A., *Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP*, Toruń 2006.
- [30] *Współczesne międzynarodowe stosunki polityczne*, red. J. Stachura, Białystok 2010.
- [31] Wyciszkievicz E., *Ewolucja stanowiska Federacji Rosyjskiej wobec konfliktu w Naddniestrzu*, „Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych”, 8 III 2005, 264/19.
- [32] Wyciszkievicz E., *Perspektywy członkostwa Ukrainy w NATO*, „Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych”, 10 V 2005, 279/34.
- [33] Wystąpienie sejmowe ministra Stefana Mellera z 15 lutego 2007 roku, <http://orka2.sejm.gov.pl>.
- [34] Zięba R., *Główne kierunki polityki zagranicznej Polski po zimnej wojnie*, Warszawa 2010.

**THE IMPACT OF THE BILATERAL POLISH-RUSSIAN RELATIONS ON SHAPING
THE POLITICAL STATUS OF THE COUNTRIES FROM POST-SOVIET AREA
(1990–2011)**

The dissolution of the Soviet Union (1991) gave the origin for 15 states. Every state should have defined its internal and international politics from scratch. The dissolution of the Soviet Union implicated the foundation for a new strategy on political arena for the Russian Federation – a legal successor of the Soviet Union and for the Republic of Poland because of its geographical position.

Political situation in eastern states of the Central Europe has been in constant alteration since 1991. It has had an influence on Polish and Russian politics. The point of the article is to thoroughly analyze the internal and international affairs of the country post-soviet area and their impact on Polish-Russian relations. The Russian intervention in internal affairs of the West Europe, blackmail via raw materials and formation of “democracy” in eastern part of Central Europe with the help of the Russian Federation will be evaluated.

Keywords: bilateral relations the Republic of Poland - the Russian Federation, postsoviet area, foreign policy.

Andrzej SOŁTYS¹

FILOZOFICZNE PODSTAWY SPOŁECZNEJ POLITYKI DLA ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

We współczesnej ekonomii politycznej wypracowano doktrynę zrównoważonego rozwoju. Zakres przedmiotowy tej doktryny obejmuje środowisko, ekonomię i społeczeństwo. W publikacjach dotyczących zrównoważonego rozwoju więcej uwagi poświęca się środowisku i ekonomii, natomiast kwestia polityki społecznej schodzi w nim na dalszy plan. Autor artykułu, inspirując się myślą francuskiego neotomisty Etienne Gilsona staje na stanowisku, że doktryny zrównoważonego rozwoju nie można zawęzić tylko do kwestii polityki gospodarczej. Skoro człowiek jest podmiotem i adresatem zrównoważonego rozwoju, to priorytetową kwestią w tej doktrynie powinna być społeczna polityka państwa. Ta natomiast, aby mogła być polityką zrównoważonego rozwoju, musi być osadzona na właściwych filozoficznych podstawach. W niniejszym artykule autor bada te podstawy. Bazując na filozofii społecznej francuskiego neotomisty Etienne Gilsona, autor wyróżnia metafizyczne i etyczne podstawy społecznej polityki dla zrównoważonego rozwoju.

Słowa kluczowe: Gilson, polityka, etyka, metafizyka, zrównoważony rozwój, człowiek, osoba, społeczeństwo, państwo.

1. WSTĘP

O polityce podobnie jak o nauce można mówić jako o specyficznym typie działania bądź mieć na uwadze tylko jego wytwór. W tym drugim wypadku polityka daje się badać narzędziami nauk historycznych. W niniejszym artykule mniej interesuje nas to ostatnie zagadnienie, a głównie będzie nam zależeć na zbadaniu polityki jako specyficznego typu działania. Chodzi o wskazanie filozoficznych racji polityki ujmowanej czynnościowo. Od lat sześćdziesiątych minionego stulecia w ekonomii politycznej wyłoniono nowe zagadnienie, które z czasem nazwano problemem zrównoważonego rozwoju². Chodzi w nim przede wszystkim o takie korzystanie z dóbr tego świata, aby następne pokolenia mogły z nich korzystać w podobnym do naszego stopniu. Jakkolwiek w związku z tym zagadnieniem podnosi się głównie problem ekologii³, tak ZR wcale nie sprowadza się do wąsko pojętej ekologii.

W grupie zagadnień ZR należy zamieścić przede wszystkim te, które pozwolą określić warunki rozwoju człowieka jako podmiotu i głównego adresata ZR. Z tego względu problematyka ZR w swym źródłowym znaczeniu ma charakter filozoficzny. Na gruncie filozofii można bowiem wskazać racje polityki, które czynią z niej działanie rozwijające człowieka jako człowieka i to zarówno w naszym, jak i w następnych pokoleniach. W poszukiwaniu tych racji sięgniemy do filozoficznej myśli współczesnego autora francuskiego, reprezentującego neotomizm egzystencjalny, Etienne Gilsona. Wybór ten

¹ Ks. dr Andrzej Sołtys, Zakład Nauk Humanistycznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska.

² W dalszej części pracy na określenie „zrównoważony rozwój” będzie stosowany skrót ZR.

³ Na temat idei zrównoważonego rozwoju zob. J. Berdo, *Zrównoważony rozwój*, Earth Conservation, Sopot 2006, s. 8–24.

usprawiedliwia systemowość podejścia tego autora do wyłaniających się nowych problemów filozoficzno-społecznych. Wspomniane podejście polega na usytuowaniu nowych problemów w tradycji filozofii klasycznej. W ten sposób przebiega dialog filozofii klasycznej ze współczesnością, w którym systemowo rozwiązuje się nowe problemy filozoficzne. W niniejszym opracowaniu zmierzamy do odpowiedzi na pytanie, jakie filozoficzne racje czynią z polityki narzędzie zrównoważonego rozwoju człowieka zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym.

Mówiąc o polityce, zwykle nadajemy temu słowu co najmniej dwa znaczenia, nie zawsze rozróżniane w potocznej dyskusji. Mówimy o władzy państwowej, o wszelkich działaniach związanych z dążeniem do jej zdobycia, utrzymania oraz wykonywania. Można jednak także rozumieć politykę szerzej, jako sferę wzajemnych oddziaływań między państwem a różnymi zorganizowanymi grupami społecznymi, na którą składa się również działanie legislacyjne i wykonawcze organów władzy w przestrzeni publicznej. W niniejszym opracowaniu przyjmujemy to ostatnie rozumienie polityki.

2. METAFIZYCZNE PODSTAWY SPOŁECZNEJ POLITYKI DLA ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

Polityka w swej warstwie teoretycznej jest zależna od metafizyki. I to właśnie ta zależność interesuje Gilsona jako filozofa. W swoich pracach nie zajmował się on polityką zrównoważonego rozwoju. Utrzymywał tylko, że zasadą dobrej polityki jest osoba ludzka. Polityka pozwoli kolejnym pokoleniom partycypować w sposób zrównoważony w gatunku ludzkim wtedy, gdy będzie się kierować w swym działaniu wspomnianą zasadą. Gilson, będąc filozofem, wcale nie rości sobie prawa do rozwiązywania problemów politycznych. Zastrzega nawet, że o problemach prawa, ekonomii czy polityki nie może owocnie dyskutować ktoś, kto by nie był prawnikiem, ekonomistą i politykiem⁴. Uznaje za błędne przekonanie, że praktycznymi problemami polityki winni zajmować się najpierw filozofowie⁵. Z kolei jednak polityk nie może właściwie rozwiązywać swoich szczegółowych problemów bez odwołania się do uprzedzającego w stosunku do polityki metafizycznego poznania. Aby wzmocnić to przekonanie, Gilson powołuje się na autorytet świętego Tomasza z Akwinu, który wskazywał na pewne zasady mające zastosowanie w rozwiązywaniu społecznych i politycznych kwestii, wywodząc je z własnej filozofii i teologii. Francuski tomista w niezmienny sposób przejął to przekonanie Tomasza z Akwinu.

W myśl tego przekonania metafizyka dostarcza polityce zasad do uporządkowania przestrzeni życia społecznego. Metafizyka wskazuje ostateczne racje zorganizowanego w państwo życia społecznego. Zagubienie czy świadome pominięcie tych racji byłoby równoznaczne z wystawieniem życia społecznego i politycznego na niebezpieczeństwo destrukcji. Dotykamy tu samego fundamentu polityki, którym są metafizyczne przekonania dotyczące relacji między człowiekiem – jednostką ludzką, a społeczeństwem. Między tymi członami zachodzi podobna relacja jak pomiędzy przyczyną i skutkiem. W historii popełniono wiele błędów we właściwym odczytywaniu tej relacji.

Najbardziej powszechnym błędem jest zamiana przyczyny na skutek, przez co w naszym wypadku społeczeństwo traktowano jako rację, z której powodu istnieje człowiek

⁴ Por. E. Gilson, *Elementy filozofii chrześcijańskiej*, przeł. T. Górski, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1965, s. 244.

⁵ Por. *ibidem*, s. 245.

– jednostka. Racja w filozofii klasycznej to przyczyna, którą z kolei w omawianym przypadku potraktowano jako przyczynę celową. Gilson jest przekonany, że złe odczytanie tej relacji uniemożliwia właściwe organizowanie życia politycznego. Z tego też powodu odrzuca wspomniane rozwiązanie jako błędne i przyjmuje, że człowiek w wymiarze jednostkowym i gatunkowym jest racją społeczeństwa. Wyobraźmy sobie człowieka – powiada Gilson – jako samotne i rozumne zwierzę, które dąży na swój sposób do jakichś konkretnych celów. Ale przecież wyobrażenie takie jest absurdalne, byt rozumny bowiem suponuje jego społeczną naturę. Rozumność, chociaż jest wyznacznikiem natury ludzkiej, jest ona w jednostkowym bycie spotencjalizowana. W rozumność wpisana jest perspektywa własnego rozwoju, który z kolei nie jest możliwy bez życia w społeczeństwie⁶. Zwierzę, nie żyjąc stadnie, nie musi nic tracić ze swej doskonałości, ponieważ ta przysługuje mu już na mocy swej natury. Zwierzęta, nie posiadając rozumu, uczą się od innych tylko posługiwania się cielesnymi narzędziami, ku czemu zresztą popycha je instynkt.

Z człowiekiem rzecz ma się inaczej. Ma on umysł pozwalający na gromadzenie wiedzy, lecz nie może aktualizować potencjalności własnego intelektu bez pomocy innych ludzi. Jednocześnie on sam pomaga aktualizować intelekt innych w takim aspekcie i zakresie, w jakim sam pozostaje w akcji, a ich intelekt w tym samym aspekcie w potencji. Ostatecznie Gilson nie dostrzega w człowieku możliwości zrealizowania jego rozumności poza kontekstem życia społecznego. Konkludując, stwierdza, że nie ma różnicy między powiedzeniem, że człowiek jest zwierzęciem rozumnym, a powiedzeniem, że jest on istotą społeczną⁷. Pierwsze określenie wskazuje na rozumność jako doskonałość natury ludzkiej, drugie dookreśla, że rozumność jest w człowieku spotencjalizowana i tylko w społeczeństwie jednostka ludzka może ją doprowadzić do stanu aktualnego. Społeczeństwo nie jest gromadą, stadem, które tworzą zwierzęta. Społeczność ludzka ma ciągłość historyczną, w odróżnieniu od ciągłości czysto biologicznej charakteryzującej gatunki zwierzęce⁸. Jest ona przestrzenią, w której rozumna natura ludzka może osiągnąć swą doskonałość, jest warunkiem jej osiągnięcia. Ale czy każda forma życia społecznego wchodzi w definicję pojęcia człowieka jako zwierzęcia rozumnego?

W definicję pojęcia człowieka jako zwierzęcia rozumnego wchodzi tylko taka forma życia społecznego, która może powodować rozwój człowieka jako osoby, rozwój jego rozumności. Z kolei polityka polega na organizowaniu społeczeństwa w taki sposób, aby wskazany rozwój mógł się dokonywać i pod tym warunkiem można ją nazywać społeczną polityką ZR. Nie uwzględniając natomiast swych metafizycznych racji, polityka nie może być dobrą, jej racją (celem) bowiem nie jest wówczas metafizyczna prawda o człowieku i społeczeństwie. Dopiero w kontekście metafizyki polityka jest nie tylko sztuką⁹, ale także w pierwszym i właściwym znaczeniu jest etyką społeczną, na co wskazywał już Arystoteles¹⁰.

⁶ Por. *ibidem*.

⁷ Por. *ibidem*, s. 246.

⁸ Por. *ibidem*.

⁹ Politykę pojmował w taki sposób Niccolo Machiavelli. Zob. N. Machiavelli, *Książę*, przeł. Cz. Nanke, Wydawnictwo „Antyk”, Kęty 2005.

¹⁰ Zob. Arystoteles, *Polityka*, przeł. L. Piotrowicz, PWN, Warszawa 2004.

3. ETYCZNE PODSTAWY SPOŁECZNEJ POLITYKI DLA ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

W filozofii klasycznej polityka jest etyką społeczną. Gilson, pozostając w tym nurcie filozofowania, wyprowadza normy politycznego działania właśnie z metafizyki człowieka i społeczeństwa. Podobnie jak w każdym bycie stworzonym normy są tam zapisane w postaci celowych struktur. Bóg stworzył jednakowoż człowieka, co społeczeństwo i wpisał w nie cel, który te realizują. Akt stworzenia wszystkiego i skierowania na cel Gilson nazywa prawem Boskim. „Prawo Boskie to sam Bóg jako stwórca natur, takich, jakie są oraz działają zgodnie z właściwymi sobie istotami”¹¹. Prawo Boskie jest dopiero źródłem każdego innego prawa, a przede wszystkim prawa natury. „Prawo naturalne jest szczególnym przypadkiem prawa Boskiego”¹². Polega na uczestniczeniu istot rozumnych (ludzi) w odwiecznym prawie Bożym. Jest rozpoznawane przez naturalne światło rozumu ludzkiego przy zachowaniu wolnej woli człowieka, który realizuje je w swym życiu przez dokonywanie wyborów¹³. Z kolei prawo naturalne jest normatywnym punktem odniesienia dla prawa stanowionego¹⁴. Opisana konstrukcja prawną-etyczną kieruje poszczególne byty jednostkowe ku wyznaczonemu przez Boga celowi, a jest nim upodobnienie się do Boga, który jest samym istnieniem.

Chodzi o upodobnienie się do Boga przez partycypację w tym, w czym jest Bóg sam w sobie. Spełnia się to w działaniu odpowiednim do stworzonych natur i na miarę tych natur. W wypadku człowieka upodobnienie takie dokonuje się przez osobowe działanie, dla którego miarą jest zaktualizowana osoba ludzka. Jest to miara działania zarówno jednostki, jak i społeczeństwa (państwa)¹⁵. Osiągnięcie tej miary nie jest możliwe w jednostkowym działaniu osoby ludzkiej, lecz staje się to dopiero możliwe dzięki zaangażowaniu polityki państwa. Osiągany dzięki zaangażowaniu państwa wymiar dobra zwykle się nazywać „dobrem wspólnym”.

W najstarszych klasycznych dziełach filozoficznych problematyka dobra wspólnego występuje *implicitie* w kontekście rozważań o polityce jako społecznym ludzkim działaniu¹⁶. Arystoteles zauważył, że człowiek nie jest zdolny do życia w izolacji. Swoją tożsamość określa poprzez odniesienie do innych ludzi. Przejawia się to choćby w tym, że sama natura podzieliła ludzi na mężczyzn i kobiety, którzy łączą się ze sobą, tworząc rodzinę, chociaż najmniejszą, to jednak podstawową formę życia społecznego¹⁷. Od tej wspólnoty zależy zarówno powstanie ludzkiego życia, jak i jego rozwój.

W średniowieczu *explicite* problem dobra wspólnego postawił święty Tomasz z Akwinu. Pojęcie, jakie wypracował, stało się przedmiotem odniesienia niemalże

¹¹ E. Gilson, *op. cit.*, s. 246.

¹² *Ibidem*.

¹³ Zob. J. Majka, *Filozofia społeczna*, Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1982, s. 207–210. Więcej na temat prawa naturalnego zob. J. Hervada, *Prawo naturalne*, tłum. A. Dorabalska, Wydawnictwo „Petrus”, Kraków 2011.

¹⁴ Por. Jan Paweł II, *Evangelium vitae*, Pallottinum, Poznań 1995, s. 70.

¹⁵ Inaczej ma się rzecz w liberalnej koncepcji polityki, wedle której istotą polityki jest sama polityka z wolnością jako jej nadrzędną wartością. Por. P. Śpiewak, *W stronę wspólnego dobra*, Fundacja Aletheia, Warszawa 1998, s. 298.

¹⁶ Zob. Platon, *Państwo*, przeł. W. Witwicki, Wydawnictwo „Antyk”, Kęty 1997; Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, przekł., wstępy i komentarze D. Gromska, L. Regner, W. Wróblewski, wyd. 3, PWN, Warszawa 2002.

¹⁷ Zob. Arystoteles, *Polityka*, I, 1.

wszystkich dociekań dotyczących tego zagadnienia w następnych stuleciach¹⁸. Współcześnie, mimo wielu opracowań, nie ma takiej koncepcji dobra wspólnego, która nie byłaby kwestionowana. „Rozpoznanie dobra wspólnego jest jedną z najtrudniejszych do wyjaśnienia koncepcji w dziejach politycznych człowieka”¹⁹. A jednak z dobra wspólnego czyni się kryterium etycznej oceny działania państwa w tych koncepcjach polityki, w których płaszczyzny polityczna i etyczna wzajemnie się przenikają i dopełniają.

Gilson rozwija Tomaszowe rozumienie dobra wspólnego i jego koncepcję polityki, jako działania na jego rzecz. Zgodnie z myślą Gilsona możemy powiedzieć, że wskazane działanie to meritum społecznej polityki ZR. Jednakże dobro wspólne jest wtedy centralną kategorią takiej polityki, gdy jest urobione na podstawie pełnego poznania natury ludzkiej. A do pojęcia dobra wspólnego dochodzi się poprzez badanie natury ludzkiej od strony jej potrzeb. Chodzi o takie potrzeby, które są specyficzne dla człowieka jako człowieka, a których ten w jednostkowym działaniu nie jest w stanie zaspokoić i osiągnąć celów wynikających ze spotencjalizowanej natury. Dobro wspólne jawi się jako cel wpisany w społeczną naturę człowieka i do niego polityka ze swej istoty powinna zmierzać. Społeczna natura człowieka nie może się rozwinąć, to jest osiągnąć właściwego jej celu – dobra bez udziału społeczności, w tym społeczności państwa.

Dobro wspólne jest celem dążenia i działania współpracujących ze sobą różnych podmiotów społecznych. Coraz to większe wspólnoty, aż do wspólnoty państwa umożliwiają i wspomagają osiąganie przez człowieka dobra, które przy współdziałaniu wspólnot mniejszych nie mogłoby stać się udziałem jednostek. To w społeczności i dzięki niej człowiek-jednostka dochodzi do czegoś, czego uprzednio nie miał. Miarą spełniania się człowieka jako osoby jest takie dobro, na którego uzyskaniu nikt nie traci, przeciwnie – wszyscy zyskują, gdyż społeczność staje się doskonalszą doskonałością poszczególnych jej członków²⁰. I to zdaje się być istotą społecznej polityki ZR. Z tego, co powiedziano, wynika, że dobro wspólne czerpie swą treść z badania natury człowieka w aspekcie jednostkowym i społecznym. Natomiast przyjęcie niewłaściwej wizji człowieka i społeczeństwa pociąga niewłaściwą koncepcję dobra wspólnego i z tego powodu nie może ono być już zasadą polityki ZR²¹.

Dobrem wspólnym jest ostatecznie Bóg. Gilson wykazuje to w następującym rozumowaniu. Otóż przedmiotem ludzkiego pożądania, czyli woli, jest dobro w ogólności. Przemawia za tym to, że wybory konkretnych dóbr nie znoszą samego pożądania, a zatem dobro ogólnie „zawiera” dobro samo w sobie, mianowicie Boga²². W filozofii społecznej Gilsona dobro wspólne implikuje etyczne normy działania w polityce. W konsekwencji płaszczyzny polityczna i etyczna są ze sobą zintegrowane, w przeciwieństwie do

¹⁸ W swoich dziełach święty Tomasz z Akwinu użył terminu „dobro wspólne” aż 343 razy. Szczegółową analizę używania tego terminu przez świętego Tomasza z Akwinu przeprowadził A.P. Verpaalen, *Der Begriff des Gemeinwohls bei Thomas von Aquin. Ein Beitrag zum Problem des Personalismus*, Heidelberg 1964.

¹⁹ M. Novak, *Wolne osoby i dobro wspólne*, przeł. G. Łuczkiwicz, Znak, Kraków 1998, s. 232.

²⁰ „I tylko w takiej koncepcji dobra wspólnego, które jest wspólnym celem ludzkiego działania osobowego (każdego człowieka), można realistycznie stwierdzić, że wzrost dobra poszczególnych osób jest zarazem wzrostem dobra całego społeczeństwa. Doskonalenie się bowiem osobowe nie dokonuje się niczym kosztem, a służy wszystkim”. M.A. Krapiec, *O ludzką politykę*, Tolek, Katowice 1995, s. 117.

²¹ Zob. Z.J. Zdybicka, *Jan Paweł II filozof i mistyk*, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2009, s. 48–49.

²² Por. E. Gilson, *op. cit.*, s. 234–235.

współczesnej myśli liberalnej, która je rozrywa i traktuje jako autonomiczne²³. Dobro wspólne jest u niego tożsame z dobrem jednostki jako osoby. W konsekwencji nie ma różnicy między kryteriami oceny działania jednostki i państwa, nie ma odrębnej etyki dla jednostki i państwa. W obu przypadkach etycznej oceny działania dokonuje się w oparciu o realizację wskazanego dobra we właściwych dla jednostki i społeczeństwa (państwa) aspektach.

Gilson bada także sposób, w jaki poszczególne byty jednostkowe osiągają dobro wspólne. Dostrzega w niektórych aspektach podobieństwo rozwoju społecznej natury człowieka do zmiany i rozwoju bytów jednostkowych zajmujących niższą pozycję w hierarchii bytowej. Niektóre trudniejsze aspekty tego rozwoju mogą być wyjaśnione przez analogię rozwoju bytów zorganizowanych niżej niż człowiek. Pomiędzy naturą świata i naturą społeczeństwa można dostrzec pewne podobieństwo. Z tego też względu świat i społeczeństwo można uczynić analogicznymi członami. Podobieństwo takie zachodzi pomiędzy niektórymi ich własnościami, a także za pomocą odniesienia do tego samego analogatu głównego, którym jest Prawodawca, jedyne źródło porządku. Co się tyczy podobnych własności, to zarówno natura świata, jak i natura społeczeństwa są hierarchiczne. Zarówno świat, jak i społeczeństwo przejawiają wielość form. Hierarchiczność to z jednej strony nierówność, z drugiej porządek tworzony przez prawo. Prawo jednakowo wnosi porządek do zróżnicowanych form w świecie i społeczeństwie.

Nierówność jest zasadą działania jednych bytów na drugie. Gilson pisze: „sama nierówność postanowiona przez mądrość Boską w rzeczach stworzonych wymaga (*exigit*), by jedne stworzenie działało na inne”²⁴. A jeszcze dokładniej, by doskonalsze stworzenia działały na mniej doskonałe. Doskonałość jest aktem, który działa na odpowiadający jej aspekt bytu będący w potencji. Dzieje się tak zarówno w odniesieniu do struktury wewnątrzbytowej, jak i struktur międzybytowych. Każdy element ontycznej struktury bytu jest utworzony ze struktury bardziej podstawowej, a mianowicie z aktu i możliwości. Akt realizuje w nim odpowiadający mu aspekt potencjalny, przez co byt nieustannie podlega zmianie. Ale byt jednostkowy jest też spotencjalizowany w aspekcie całościowym, gdyż jako pochodny nie istnieje na mocy własnej istoty, to znaczy, takiej potencjalności nie może zrealizować żaden element aktualny tegoż bytu, ani też wszystkie momenty aktualne współdziałające w nim jednocześnie.

Zarysowaną odmianę potencjalności mogą zaktualizować byty zewnętrzne w stosunku do nich. Jednak tylko ten byt może aktualizować całościowy potencjalny aspekt bytu innego, o ile sam jest w tym aspekcie aktem. W świetle teorii aktu i możliwości, wszystkie byty pochodne są ukonstytuowane z aktu i możliwości. Wyjaśnia ona zagadnienie hierarchii bytów i z niej wynikającego oddziaływania jednych bytów na inne. W gruncie rzeczy jest to aspekt analogicznego sposobu bytowania rzeczy. Aktualizujące oddziaływanie jednych bytów na inne, bytów doskonalszych na mniej doskonałe, jest przejawem mądrości Stwórcy, która jako odczytana stanowi *lex aeterna*. Wedle tego prawa niższe byty stają się podobne do wyższych pod wpływem przyczynowego działania na nie tych ostatnich. A zatem byty niższe są skierowane w sposób naturalny do wyższych jako swoich celów.

²³ Por. K. Wasilewski, *Dobro wspólne w myśli Arystotelesa*, [w:] *Dobro wspólne*, red. D. Porbuska, Kraków 2010, s. 131.

²⁴ E. Gilson, *op. cit.*, s. 247.

Natomiast wszystkie byty ujęte kolektywnie kierują się ku temu, który jest Pierwszą Przyczyną świata i ostatecznym jego celem²⁵.

Analogicznie do świata fizycznego rozwija się społeczeństwo. Jest ono utworzone z wielości nierównych form, które tworzą hierarchię. Formy bardziej doskonałe wpływają na mniej doskonałe dla osiągnięcia przez te ostatnie dobra wspólnego. Podobnie zresztą jak w innych dziedzinach aktywności społecznej czy zawodowej, w której plan wszystkiego, co ma być zrobione wypływa od głównego rzemieślnika do współpracujących z nim niższych rzemieślników. W najszerszej wspólnotcie takie uporządkowane oddziaływanie jednych form na inne nazywa się polityką. W niej niżsi rządzący wprowadzają plan rządzenia pochodzący od naczelnego rządcy. Rządzenie polega na tworzeniu prawa z mocą zobowiązującą do jego przestrzegania przez wszystkich obywateli. Ale nie znaczy to, że ci, którzy tworzą w państwie prawo, czyli mają w nim najwyższą władzę, są absolutnymi suwerenami. Otóż ci nie mogą zmieniać prawa wiecznego, które jest planem rządów istniejącym w Głównym Rządcy. Natomiast wszelkie prawo stanowione przez ustawodawcę w państwie powinno być tylko przedłużeniem *lex aeterna* i jest to konieczny warunek do tego, aby rząd faktycznie mógł doskonalić społecznie zhierarchizowane formy²⁶. Polityka społeczna wtedy jest polityką ZR, gdy racją tworzonego przez rządy prawa jest dobro wspólne obywateli państwa.

Rządy w sprawowaniu władzy posługują się prawem. Prawo (*ius*) domaga się tego, co sprawiedliwe (*iustum*). Sprawiedliwość natomiast (*iustitia*) jest postępowaniem sprawiedliwym we wszystkich okolicznościach życia społecznego²⁷. W swojej filozofii społecznej Gilson poświęca wiele miejsca zagadnieniu sprawiedliwości. W jego przekonaniu to ona stanowi fundament życia społecznego. Skoro Bóg jest najwyższym prawodawcą, to rządy tworzące prawa są tylko „współpracownikami” Boga, o ile stanowione przez nie prawo nie sprzeciwia się *lex aeterna*. Prawo stanowione jest wtedy sprawiedliwe, gdy wypływa z prawa wiecznego. Jeśli natomiast rządzący stanowią prawo w oderwaniu od *lex aeterna*, a tym bardziej w opozycji do niego, tworzą coś, co w istocie prawem nie jest²⁸. W takich okolicznościach podlegający władzy obywatele nie są zobowiązani do respektowania przepisów wydawanych przez państwo, a będąc im posłuszni, nie są posłuszni prawu, lecz tylko niesprawiedliwym rządcom.

Sprawiedliwość zasadza się na stosunkach równościowych. Gilson mówi o naturalnej równości rzeczy²⁹. Podobne stosunki zachodzą między jednostkami w państwie czy grupami społecznymi. Można je zilustrować wymianą banknotu na monety. Pomiędzy banknotem a pewną sumą drobnych pieniędzy zachodzi stosunek równości i ten stosunek równości nie powstaje w wyniku umowy, lecz jest czymś naturalnym. Dopiero na nim zasadza się stosunek prawny, którym jest zrównoważenie w wymianie banknotu na drobne pieniądze. Zrównoważenie z jednej strony polega na odczytaniu przez podmiot, względnie podmioty dokonujące wymiany, stosunku równości między członami (banknotem i bilonem), z drugiej na zamianie jednego członu na drugi. W taki sposób przechodzi się od równego sposobu bytowania do sprawiedliwego, a więc zgodnego z

²⁵ Por. Św. Tomasz z Akwinu, *Summa contra gentiles*, III, c. 17–18, przeł. Z. Włodek, W. Zega, W drodze, Poznań 2009.

²⁶ Por. idem, *Summa theologica*, I–II, q. 93, a. 3, przeł., w objaśnienia i skorowidze zaopatrzył Pius Belch, Veritas, London 1986.

²⁷ Por. E. Gilson, *Tomizm*, przeł. J. Rybałt, PAX, Warszawa 1998, s. 350.

²⁸ Por. idem, *Elementy filozofii chrześcijańskiej*, s. 249.

²⁹ Por. idem, *Tomizm*, s. 350.

prawem działania. Ale nie tylko stosunki równościowe pomiędzy rzeczami są źródłem prawa w państwie. Są też nimi te, które zachodzą pomiędzy rzeczami a człowiekiem, jak choćby wtedy, gdy praca człowieka ma swój pieniężny ekwiwalent. Zachodzą one także pomiędzy człowiekiem jako takim a sposobem jego traktowania. To, kim, czym człowiek jest, ma swój ekwiwalent w odpowiednim wobec niego działaniu. Chodzi nie tylko o działanie jednostki w stosunku do innej jednostki. W polityce rzecz idzie o działanie państwa ze względu na wszystkie jednostki. Takim ekwiwalentnym działaniem państwa jest w tym wypadku działanie ze względu na odpowiednio rozumiane dobro wspólne. Wówczas działanie państwa odpowiada dobru wspólnemu, będącemu dobrem każdej jednostki. Dopiero takie działanie państwa można nazwać społeczną polityką ZR.

Sprawiedliwość, na której zasada się porządek życia społecznego, nie jest jednorodna. Gilson za świętym Tomaszem z Akwinu rozróżnia sprawiedliwość szczegółową i sprawiedliwość legalną³⁰. Ta ostatnia określa prawe postępowanie poszczególnych jednostek w stosunku do zbiorowości (państwa). Jest ona sprawiedliwością określoną przez ustawy, które zalecają każdemu takie postępowanie, jakiego wymaga wspólne dobro państwa. Natomiast sprawiedliwość szczegółowa porządkuje całościowe odnoszenie się jednego człowieka wobec drugiego. I to właśnie w zakres tej ostatniej odmiany sprawiedliwości wchodzi już zauważona przez Arystotelesa sprawiedliwość zamienna, regulująca stosunki między prywatnymi osobami (ilustrują ją przywoływane przykłady) oraz sprawiedliwość rozdzielcza³¹. Z kolei sprawiedliwość rozdzielcza reguluje stosunki pomiędzy całością (państwem) a obywatelem. Polega ona na przydzielaniu pojedynczej osobie przypadającej na nią część dóbr stanowiących wspólną własność zbiorowości (państwa). Dopiero ta ostatnia odmiana sprawiedliwości jest zasadą w tworzeniu prawa przez państwo. Podsumowując, powiemy, że etyczną racją społecznej polityki ZR jest właściwie rozumiane dobro wspólne. Polityka społeczna państwa jest wtedy polityką ZR, gdy ma je na uwadze jako własny cel działania. Z jednej strony efektywnie pomnaża takie dobro, z drugiej sprawiedliwie je rozdziela pomiędzy każdego, kto ma do niego prawo³².

4. ZAKOŃCZENIE

O polityce ZR można mówić wtedy, gdy ta w sposób zintegrowany troszczy się w państwie o społeczeństwo, środowisko i ekonomię. Rozwój jest zrównoważony, gdy polityka państwa w odniesieniu do wskazanych obszarów jest znośna, sprawiedliwa i wykonalna. Niniejsza praca stanowi próbę aspektywnego ujęcia polityki ZR na gruncie tomizmu egzystencjalnego Gilsona. Ukazano w niej metafizyczne i etyczne racje społecznej polityki ZR. Racją metafizyczną jest teleologiczna struktura bytu ludzkiego w wymiarze indywidualnym i wspólnotowym. Człowiek – osoba ma rację-cel w sobie i jest to ta sama racja, dla której istnieje on sam, a także państwo. Społeczna polityka ZR polega natomiast na wprzęgnięciu działania państwa w realizację wspomnianego celu.

Społeczna polityka jest wówczas polityką ZR, gdy na podstawie tej racji organizuje się życie społeczne i państwowe. W polityce ZR chodzi o tworzenie warunków rozwoju każdej osoby. Spełnienie się człowieka jako osoby jest dobrem wspólnym i etyczną racją

³⁰ Por. Św. Tomasz z Akwinu, *Summa theologica*, II–II, q. 58, a. 7, resp., przełożył i w objaśnienia zaopatrzył F.W. Bednarski, Veritas, London 1966.

³¹ Por. Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, nr 927–937.

³² Por. Św. Tomasz z Akwinu, *Summa theologica*, II–II, q. 58, a. 2, resp. i 4, resp.

polityki. Działanie państwa ze względu na dobro wspólne to najbardziej podstawowa norma polityki jako etyki społecznej. Działanie państwa ze względu na dobro wspólne jest w praktyce stosowaniem zasady sprawiedliwości, bez której nie sposób właściwie zorganizować społeczeństwo.

LITERATURA

- [1] Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, przekł., wstępy i komentarze D. Gromska, L. Regner, W. Wróblewski, wyd. 3, PWN, Warszawa 2002.
- [2] Arystoteles, *Polityka*, przekł. L. Piotrowicz, PWN, Warszawa 2004.
- [3] Berdo J., *Zrównoważony rozwój*, Earth Conservation, Sopot 2006.
- [4] Gilson E., *Elementy filozofii chrześcijańskiej*, przekł. T. Górski, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1965.
- [5] Gilson E., *Tomizm*, przekł. J. Rybałt, PAX, Warszawa 1998.
- [6] Hervada J., *Prawo naturalne*, tłum. A. Dorabalska, Wydawnictwo „Petrus”, Kraków 2011.
- [7] Jan Paweł II, *Evangelium vitae*, Pallottinum, Poznań 1995.
- [8] Krapiec M.A., *O ludzką politykę*, Tolek, Katowice 1995.
- [9] Machiavelli N., *Księżę*, przekł. Cz. Nanke, Wydawnictwo „Antyk”, Kęty 2005.
- [10] Majka J., *Filozofia społeczna*, Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1982.
- [11] Novak M., *Wolne osoby i dobro wspólne*, przekł. G. Łuczkiwicz, Znak, Kraków 1998.
- [12] Platon, *Państwo*, przekł. W. Witwicki, Wydawnictwo „Antyk”, Kęty 1997.
- [13] Śpiewak P., *W stronę wspólnego dobra*, Fundacja Aletheia, Warszawa 1998.
- [14] Św. Tomasz z Akwinu, *Summa contra gentiles*, III, c. 17–18, przekł. Z. Włodek, W. Zega, W drodze, Poznań 2009.
- [15] Św. Tomasz z Akwinu, *Summa theologica*, II–II, q. 58, a. 7, resp., przełożył i w objaśnienia zaopatrzył F.W. Bednarski, Veritas, London 1966.
- [16] Verpaalen A.P., *Der Begriff des Gemeinwohls bei Thomas von Aquin. Ein Beitrag zum Problem des Personalismus*, Heidelberg 1964.
- [17] Wasilewski K., *Dobro wspólne w myśli Arystotelesa*, [w:] *Dobro wspólne*, red. D. Porbuscka, Kraków 2010.
- [18] Zdybicka Z.J., *Jan Paweł II filozof i mistyk*, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2009.

PHILOSOPHICAL BASES OF SOCIAL POLICY FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The modern political economy has developed the doctrine of sustainable development. The scope of this doctrine includes the environment, economy and society. In the literature on this subject more attention is paid to the environment and the economy, while the issue of social policy goes by the wayside. The author of the present article, inspired by the E. Gilson's thought takes the position that the doctrine of sustainable development cannot be narrowed only to issues of economic policy. Since man is the subject and the recipient of sustainable development, the main issue in the social doctrine should be the policy of the State. The policy of the State, however, in order to be a sustainable development policy must be set at the appropriate philosophical basis. In this article the

author examines these bases. Based on the E. Gilson's social philosophy the author distinguishes metaphysical and ethical foundations of social policy for sustainable development.

Keywords: Gilson, politics, ethics, metaphysics, sustainable development, human, individual, society, state.

DOI:10.7862/rz.2012.einh.7